AGRICULTURAL PROBLEMS AND MEASURES IN THE CATCHMENT AREA OF MHAISAL LIFT IRRIGATION PROJECT: A GEOGRAPHICAL STUDY

Sachin Bajarang Jadhav
Research Scholar, Dept. of Geography,
Shivaji University, Kolhapur.

INTRODUCTION:

Since millions of years, people have become progressively more expert in exploiting land resources for their betterment. The resources are limited while human demands on them are unlimited. Due to increased demand, the overexploitation of land resources has been made which resulted in declining crop production, degradation of land quality and quantity, and competition for land. Attention should now be focused on the role of humankind as stewards rather than exploiters, charged with the responsibility of safeguarding the rights of unborn generations and of conserving land as the basis of the global ecosystem.

Agricultural productivity has considerably increased in the recent past, but if we compare the yield per acre with international standard, it will certainly prove to be very low in Sangli district as well as in the country. There are many factors responsible for low agriculture productivity and the backwardness of agriculture.

STUDY REGION:

The study area is located in the District Sangli which is southernmost districts of Maharashtra state. The study area is situated between the latitudes of 16°43' N and 17°22' N, and the longitudes of 74°33' E and 75°41' E. In the study area, only Miraj, Tasgaon, Kavathemahankal and Jat Tahsils of the Sangli District are included. The study area has occupied an area 4842 sq.km. according to the geographical area. (See Figure 1.1)

Fig. 1.1 Location of the Study Region

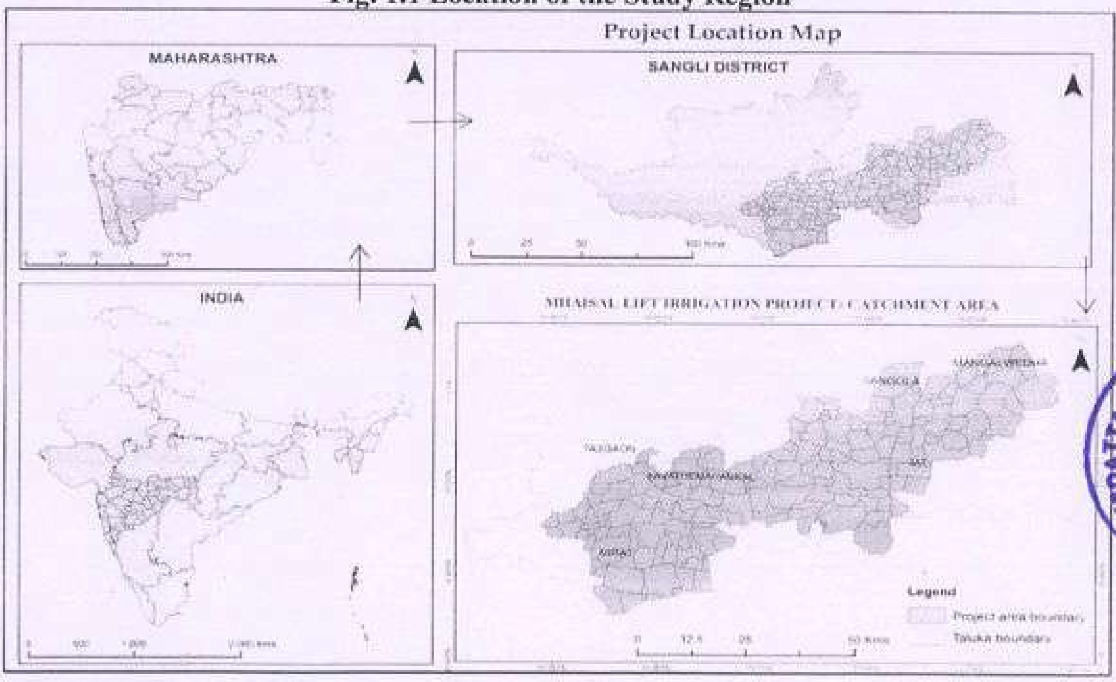

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

PDF SIGNER DEMO VERSION

According to the census 2011, the total population of the study area is about 15,86,633 out of which 64.3% rural in nature and 35.7% is urban. Study area as per terrain, climate and rainfall divided into three physical parts i.e. 1) The Hills, 2) The Foot Hills & Plateaus 3) The Plains. In general, the rainfall decreases from west to east. The climate of the study area is generally dry. The major part of the study area faces severe drought conditions. The average annual rainfall of the study area is 479 mm. in 2011-2015.

The total geographical area of the study area is 4,84,206 hectares, out of which, near about 81.9% is net sown area and out of the net sown area only 16.33% of land is irrigated with various means of irrigation e.g. wells, tube wells, ponds and canals with the utilization of modern irrigation methods by the farmers in the study area as per the census, 2011.

The research work is restricted only with the catchment zone of the Mhaisal Lift Irrigation Project by which 171 total villages of the 4 tahsils i.e. Miraj (41), Tasgaon (11), Kavathemahankal (35) and Jat (24) are included with the total 3091 sq.km. area, but out of this 817 sq.km. the area is benefitted by the water of Mhaisal Lift Irrigation Project in the District Sangli.

The study region is mainly an agricultural region falls in Krishna, Yerala, Agrani and Bor River basins. Farmers in some pockets use quite modern scientific technology and produce plenty of crops like sugarcane, seedless grapes, pomegranate, mangoes, etc. The development of the dairy industry has also a notable share in the economy of the study area.

OBJECTIVES:

1. To identify the agricultural problems in the catchment area of MLIP.
2. To suggest the measures for minimizing the agricultural problems.

DATA BASE & METHODOLOGY:

The primary data pertaining to the agriculture is collected through conducting extensive fieldwork by using questionnaire and personal interviews with the farmers, village officers for the selected sample villages of the study area.

The relevant secondary data concerned with the agriculture is collected from the Tahasildar and Tahsil Agricultural Offices of Miraj, Kavathemahankal, Tasgaon and Jat Tahsils of the Sangli District. The required secondary data is also collected from different secondary sources such as Publications of Census of India, District Statistical Handbooks, District Gazetteers, Socio-Economic Abstracts of the Sangli District and various Governmental other reports e.g. Central Ground Water Board, Forest Department of Government of Maharashtra, MSME Government of India for the study. The various websites also referred to in the collection of relevant required data.

PROBLEMS RELATED TO AGRICULTURE:

The agriculture of the study area has suffered from a lot of problems and these problems also facing Indian agriculture. Agriculture of the study area is plagued by several problems; some of them are natural and some others are manmade. But here, out of them some major problems are discussed as follows-

A. Physical Problems:

The physical factors that influence the extent of crop agriculture are terrain, climate, soil properties, and soil water.

I. Terrain-

The study region is coming under Deccan plateau area, so a black cotton soil is found in some portion of the region but a large part of the study area is covered by locally called *'murmad*

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. COLLEGE ICHALKARANJI

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

or malran' land. This land is not fertile land because of its low quality, so basically it is unsuitable for agriculture because of its undulating topography.

II. Soil Quality-

The *'murmad'* land of the study area characterized by rocky or rugged surface and thin layer soil which is contained very low minerals, low humidity and unsuitable specifically for intensive cultivation. So, in this region jowar, bajra, pulses, oilseeds, etc. are cultivated

III. Drought Prone Area-

The study region is falling under the rain shadow area, so rainfall of this region is very low, the temperature is very high and humidity both air and soil is very low. The climate of this region is hot and dry, and like this climatic condition is not favorable for agriculture.

IV. Natural Calamities-

A natural disaster is a major adverse event which results from the natural processes of the earth e.g. earthquakes, volcanic eruptions, landslides, hurricanes, tornadoes, blizzards, tsunamis, cyclones, and floods.

B. Social Problems:

I. Fragmentation of Land Holdings-

The growth of population has been responsible to continuous sub-division of agricultural land into smaller and smaller plots. Due to fragmentation, to efficient use of land virtually impossible and add to the difficulties of increasing capital equipment on the farm.

II. Traditional Methods of Cultivation-

The farmers of the majority part are applying the traditional methods of cultivation. Most of the farmers in the study region are illiterate and poor, so they are not aware of crop rotation and their benefits so they cultivate the same type of crop continuously and consequently, the land loses its fertility considerably. Due to poor economic condition, they can't purchase improved varieties of seeds or HYV seeds. They have still grown some major cereals chiefly with unimpro-ved seeds which are available in the home traditionally or in the local markets.

III. Superstitious Mind of the Farmers-

Most of the farmers are using the primitive and traditional methods of agriculture with a superstitious mind without any scientific view in the study area also.

IV. Excessive Dependence-

In India, more than 50% of the population is dependent on agriculture. In the study region though, there is an adverse condition for agriculture activity due to its drought-prone nature and unproductive land, the high dependency ratio of the population on agricultural activity is observed only for the survival.

C. Economic Problems:

Capital means the money by farmers has to invest in the farm can be used to increase the number of inputs into the farm, e.g. irrigation, machinery, fences, mechanism, seeds, fertilizers, and labors, etc.

I. The poverty of the Farmers-

Most of the farmers in the study region are poor and below the poverty line. Due to the lack of money, they can't invest large capital in agriculture and consequently can't purchase types of machinery, irrigation facilities, HYV seeds, fertilizers, pesticides, etc. The large number of farmers cultivates only food or cereal crops for the survival.

II. Lack of Productive Investment-

Farmers of the study area are also doesn't invest capital in agriculture for gaining more profit. They can't invest in agriculture on a commercial basis due to poverty, lack of capital, illiteracy and inadequate irrigation facilities.

III. Lack of Infrastructure-

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

Study region has very poor rural roads, it's affecting on timely supply of inputs and timely transfer of outputs from farms. Irrigation systems are inadequate, leading to crop failures in the study region because of a lack of water. Poor seed quality, inefficient farming practices, harvest spoilage, lack of storage, market facilities (granaries, warehouses, cold storage, etc.) cause most of the production of farmer's going to waste and which affects the volume of exports causing loss of potential income.

IV. Lack of Adequate Finance-

Finance is required to farmers not only for the production and marketing of crops but also to keep a stagnant agricultural economy alive. Most of the farmers are live near the edge of starvation. A bad monsoon, a poor harvest, inadequate irrigation and mechanism, an accident or illness in the family is forcing him to approach the moneylender for a loan.

V. Lack of Marketing Facilities-

Agricultural marketing problems arise mainly due to the lack of communications, i.e. not connected the producing centers with the urban areas which are the main centers of consumption. The difficulty in communication is turned away to the farmer from marketing his own produce. So, he has to depend on a number of middlemen (intermediaries) for the disposal of his crops at cheap prices.

VI. Market Fluctuations-

One of the major causes of low income of the farmers is the fluctuations in rates of their produces. The Minimum Support Prices offered by the Government is a double-edged sword for Indian farmers. In view of the frequently rising and falling rates means the fluctuating trends in agricultural prices are very harmful to farmers at the time of harvesting only.

VII. Declining Profit Ratio-

Due to inflation and increased cost of essential types of equipment, seeds, fertilizers, pesticides, rising labor wages require a large amount of capital and consequently, the declining profit or income from agriculture produces.

VIII. Indebtedness-

The typical Indian farmer is usually almost in debt. The farmer is a perennial debtor. Once the farmer falls into the debt due to crop failure or low prices of crops or malpractices of moneylenders he can never come out from it. In fact, a large part of the liabilities of study area farmers is in debt.

D. Technological Problems:

Types of equipment, irrigation, HYV seeds, fertilizers, etc. are included in technology that can increase yields.

I. Lack of High Yielding Seeds-

Most of the farmers of the study region especially the poor and marginal ones are dependent on seeds sold in the local market.

II. Traditional Irrigation Method-

Modern irrigation methods like a sprinkler, drip, diffusion, etc. are available which are very useful and profitable to the farmers. But the adaptation of modern methods needs more capital but in the study area, the farmers belong to below poverty line so they are lagging behind the using irrigation methods. However, the present problem is one of discovering cheap and easy methods of utilizing the vast supplies of water.

III. Inadequate use of Manures and Fertilizers-

The basic problem of the study area is a scarcity of water and the proper use of manures and specifically chemical fertilizers the irrigation facilities must be available to provide the water to the crops as an when it requires and then and then only, the farmers can get expected large production.

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

IV. Limited Mechanization-

Most of the farmers continue to use the native plough and other accessories for cultivation. However, the problem is not one of the shortages of modern machinery. The real problem is that the units of cultivation or land holdings are too small to permit the use of such machinery.

V. Lack of Agricultural Research, Education and Training-

Most of the farmers are illiterate, so they don't aware about the HYV seeds, advanced techniques of agriculture, requirements of the market; commodity rates and also they are not able to sell the end product in proper time. They are having less knowledge about the economics, market, the new technologies and training. In the global era, the subsistence base of agriculture is converting in the commercial base, it requires fundamental agricultural research which provides the knowledge to the farmers and motivates to education and training for modern agriculture to produce for the world market.

MEASURES FOR DEVELOPMENT IN AGRICULTURAL PRODUCTION:

The following various essential measures are suggested for the development of overall agriculture and agricultural production-

A. Cropping Techniques:

Some sustainability solutions such as proper crop management on the basis of water availability, crop rotation, deploying modern agricultural practices will boost productivity. There is a need to use rotational cropping method in the same land for maintains soil fertility e.g. pulses after cereal crops and its help to increase soil productivity within minimum expenses.

Multiple cropping is also required retaining soil fertility, sure production, market value and decreases cultivation expenses. Generally, crops are major effects of natural and manmade disasters, diseases, grasshoppers, salinity, fire, etc. So, crops are needs to protect from these perils.

It is required to use HYV seeds to getting the expected production of the crops. HYV seeds are beneficial to get huge production.

For expected large production farmers should cultivate the crops scientifically, it means as per season, soil type and testing, water availability and irrigation system, systematic usage of fertilizers, pesticides and types of equipment, advice from agricultural expertise.

B. Technological Measures:

Due to the fragmentation of land holdings most of the farmers cultivate their lands with the adoption of traditional methods so, modern mechanism system such as tractor and other types of equipment, spraying pumps, trellis system, etc. are necessary to increase production. Consolidation of village lands and cooperative farming will minimize the problems of fragmented land holdings.

It is necessary to use modern methods and management system such as drip, sprinkler, and diffusion, etc. irrigation methods by which optimum and rational use of available water in the study region has been possible.

Large part of the study area comes under the drought-prone zone, so in this region, there is need to construct reservoirs and small tanks on streams as well as canals to store the water which receives from rainfall in the rainy season and it will be used in scarcity period.

Organic farming is essential for sustainable development of agriculture and increases healthy agricultural production. The proper awareness has to be built among both the farmers as well as consumers regarding organic farming at the initial level for the development. When a planned strategy has adopted at the village level agricultural intensity will be rise.

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

C. Economical Measures:

For increase, the production and agricultural development needs a large amount of capital. The majority of the farmers of the study area belong to poor economic condition and they can't capable to invest a large amount of capital in agriculture. So, initially, the government has needed to provide appropriate credit facilities (banks, co-operative societies, etc.) or loan on zero interest rate to the poor farmers to create capital.

Market facilities are also essential to sale the outputs or product of agriculture at a suitable rate. Agricultural sectors should be well connected and communicated with the urban areas which are the main centers of the consumption, so farmers will dispose their agricultural products directly to end users and he will get more profit from them.

There is a need for stabilization of prices of agricultural commodities. In order to increase food production, it is necessary to ensure that prices or minimum guarantee prices of the food-grains set by the Government from time to time give sufficient incentive to farmers so that they can get reasonable incomes.

The agriculture of the study area is always suffering from natural calamities. So, the crop insurance scheme is necessary for like this area for getting security to farmers from these threats or Government should give compensation to suffered farmers.

Infrastructural facilities such as granaries, warehouses, cold storages, etc. are also required for storing agricultural products. Some agricultural products are perishable and decayable, market rates always fluctuate, so till the markets open for good prices its need to store the products and for that good storage and infrastructural facilities are important and that should be developed.

Dynamic transport facilities are also required to timely supply of inputs and timely transfer of outputs from farms. There is a need for good roads, connectivity with market centers and availability of vehicles on a large scale with cheap hires.

There is a need to establish some agro-based industries in the drought-prone or economically backward region to develop them. If industries will be established on a large scale in these areas, farmers will cultivate land intensively, farmers will get more profit and become competent economically, the stress of Government for compensation and debt relief will decrease and subsequently, the economy of the country will be developed.

D. Other Measures:

Water scarcity due to frequent drought conditions and irregularity or uncertainty in rainfall is the major problem of the study area. So, sure or perennial water availability is the necessity of this area for sustainable growth and it requires the completion of all minor and major irrigation projects of this area. When proper techniques of water management will implement it will be beneficial for both the farmers as well as the country.

The action for land reform in the study area is also necessary. The large portion of the cultivable land is not under cultivation, because this land is barren land, always wasteland, infertile, pasture or uncultivated land because this area is not receiving sufficient rainfall for the cultivation. So, in such areas to constructs, the bunds and leveling are essential at the initial level to bring the area under cultivation and to develop permanent agriculture irrigation facilities also necessary.

In some areas, the soil is becoming saline, infertile or barren due to the over irrigation. So, it requires a certain measure of reforming these lands to cultivate them properly. If this land will not reforms immediately it will become always wasteland and after that, it is impossible to convert it into fertile land.

Animal husbandry is a crucial and useful allied activity for agriculture. This is not only important for economic purpose but also for agriculture. Organic manures get on a large scale due to the domestication of animal and it is very useful to maintain and improve the soil fertility.

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

The motivation for agricultural research and education is also important for agricultural development.

Irrigation problems are addressed by the Government preferably at the State and National levels and has been introducing time bond plan for the irrigation development in such areas. The Government should provide a region-wise plan of agricultural products to the farmers considering the local requirements of the country and to produce export commodities in viewing the international market. Then and then only farmers will get an expected profit from agriculture. Though the Government cannot force farmers to produce only the designated crops in particular areas, the government can surely educate farmers about alternative crops.

CONCLUSION:

Concluding the features of the agricultural problems and their measures to the MLIP area it is observed that, the agriculture of the study area is plagued by several problems which are identified and some of them are natural or manmade. The natural problems are badly affects the agriculture which are related to terrain, climate, soil properties and soil water as *physical problems*; and the manmade problems also affects the agriculture which are related to fragmentation of land holdings, traditional methods of cultivation, superstitious mind of the farmers, suicidal tendency of the farmers & excessive dependence on agriculture as *social problems*; poverty of the farmers, lack of productive investment, lack of infrastructure, lack of adequate finance, lack of marketing facilities, market fluctuations, declining profit ratio & indebtedness as *economic problems*; and lack of high yielding seeds, traditional irrigation methods, inadequate use of manures & fertilizers, limited mechanization, and lack of agricultural research, education & training as *technological problems* are identified in the study area.

For the development of overall agriculture and agricultural production and to minimize the problems of the agriculture some measures are recommended such as, proper crop management on the basis of water availability, crop rotation, mixed cropping pattern, use of HYV seeds and deploying modern agricultural practices as *cropping techniques*; modern mechanism system, modern methods and management system of irrigation, organic farming as *technological measures*; the government has needed to provide appropriate credit facilities, infrastructural facilities, efficient & safe transport facilities, establishment of some agro-based industries as *economical measures*; sure or perennial water availability, the action plan for land reforms, the motivation to agricultural research and education, and the appropriate government policies for agricultural development as *other measures* have been suggested for the study area.

REFERENCES:

1. District Socio- Economic Abstract of Sangli, (2017) Government of Maharashtra.
2. Jansen, L. J. M. and Di Gregorio, A. (1998). Land-use and land cover characterisation and classification: the need for baseline data sets to assess future planning. *Proceedings of the Workshop on IGBP-DIS and IGBP/IHDP-LUCC Data Gathering and Compilation, 18–20 November 1998.* Institute for Cartography of Catalonia, Barcelona, Spain.
3. Jansen, L. J. M. and Di Gregorio, A. (1998). Problems of current land cover classifications: development of a new approach. *Proceedings of the European Conference on Land Cover And Land Use Information Systems For European Policy Needs, 21–23 January 1998.* Luxembourg.
4. Kothavale, S. S. and Jadhav, S. B. (2016). Crop Combinations of Sangli District: A Geographical Study. *Research Front: An International Multidisciplinary Research Journal.* (Special Issue 1), 155-160. Retrieved from http://www.researchfront.in/Special_Vita_8/AllVita.pdf
5. Majid, H. (1996) : "Systematic Agricultural Geography", Rawat Publications Jaipur and New Delhi.
6. Majid, H. (2004) : "Agriculture Geography", Rawat Publication, Jaipur and New Delhi.
7. Misra H. N. (2014). *Managing Natural Resources: Focus on Land and Water*. Delhi:

****

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

Aayushi International Interdisciplinary
Research Journal

Peer Review and Indexed Journal

ISSN 2349-638x
Website : www.aiirjournal.com

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. COLLEGE ICHALKARANJI

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

Nibandha Mala(*UGC CARE Journal*)

ISSN 2277-2359
Vol-12-Issue-03
March 2020

सांगली जिल्ह्यातील धार्मिक स्थळांचे ऐतिहासिक महत्त्व

प्रा. अरुण सदाशिव कटकोळे,

दत्ताजीराव कदम आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स महाविद्यालय,

इचलकरंजी.

प्रस्तावना :–

सांगली जिल्ह्यास ऐतिहासिक व धार्मिक वारसा आहे. सांगली जिल्ह्यातील अनेक स्थळे ऐतिहासिक, धार्मिक व सांस्कृतिक दृष्टीने महत्त्वाची आहेत. सांगली हे शहर ऐतिहासिक व धार्मिकतेच्या दृष्टीने प्रसिद्ध आहे. सांगली जिल्ह्यातील धार्मिक स्थळांमध्ये गणपती मंदिर सांगली, औदुंबर (दत्त मंदिर), दंडोबा येथील प्राचीन गुफा मंदिर, सिद्धनाथ खरसुंडी, रेवणसिद्ध मंदिर रेणावी, सागरेश्वर, भुवनेश्वरी मंदिर भिलवडी, हजरत ख्वाजा शमसुद्दीन मिरासाहेब दर्गा मिरज, बुवाफन बाबा दर्गा मालगाव इत्यादींचा समावेश होतो. सांगली जिल्ह्यातील ऐतिहासिक स्थळांमध्ये आयर्विन पुल, जुना पन्हाळा, गणेश दुर्ग, मिरजेचा भुईकोट किल्ला, कृष्णा घाट (मिरज), पच्छिंद्रगड, प्रचितगड, सांगलीचे वस्तुसंग्रहालय, कोळदुर्ग, रामदुर्ग, कुंडल लेणी, विलासगड, बहादूरगड आदींना सांगली जिल्ह्याच्या सांस्कृतिक इतिहासात भर घातली आहे. सांगलीस फार प्राचीन काळापासून ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. सांगली जिल्ह्याने राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, सहकार व सांस्कृतिक क्षेत्रात आमुलाग्र प्रगती केलेली आहे.

• सांगली जिल्ह्यातील धार्मिक स्थळे :

सांगली जिल्ह्यामध्ये पर्यटनाच्या दृष्टीने अनेक धार्मिक स्थळे निर्माण केली आहेत. सांगली जिल्ह्यात हिंदूंची अनेक मंदिरे, मुस्लिमांच्या मिशिदी, ख्रिश्चनांचे चर्च, जैन मंदिर व पारशींचे आग्यारी मोठ्या प्रमाणात आहेत. सांगली जिल्ह्यात सर्व जाती–धर्मांचे लोक राहतात. हे लोक परंपरेने चालत आलेल्या धार्मिक श्रद्धा मानत असल्याने अनेक धार्मिक स्थळे निर्माण झाली आहेत. ती धार्मिक स्थळे पुढीलप्रमाणे होत.

Copyright©authors

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

ISSN 2277-2359
Vol-12-Issue-03
March 2020

▪ औदुंबर (दत्तमंदिर) :

सांगली जिल्ह्यात सांगलीपासून २२ कि.मी. अंतरावर पलूस तालुक्यातील अंकलखोप गावाजवळ कृष्णा नदी काठावर हे औदुंबर दत्तमंदिर आहे. दक्षिण महाराष्ट्रातील एक प्रमुख दत्तस्थान श्री दत्तावतार नृसिंह सरस्वतीचे स्थान म्हणून ओळखले जाते. श्री नृसिंह सरस्वतीच्या वास्तव्यामुळे या स्थानास धार्मिक वारसा लाभला आहे.

औदुंबर येथे चैत्र शुद्ध प्रतिपदेपासून ज्येष्ठ शुद्ध दशमीपर्यंत श्री. दत्त महाराजांच्या पादुकावर गंधलेपन केले जाते. भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीस श्रीपाद श्रीवल्लभ जयंती साजरी केली जाते. मार्गशीर्ष शुद्ध पौर्णिमेस दत्त जयंती मोठ्या उत्साहात साजरी केली जाते. हजारो भाविक यावेळी दर्शनासाठी येतात. विजयादशमीस श्री गुरुंची पालखीतून स्वारी सीमोल्लंघन करते. दर शनिवारी व पौर्णिमेस पालखी व महापूजा असते. येथील पूजाअर्चाचे काम वंशपरंपरेने गार्ग्यगोत्री जोशी घराण्याकडे आहे.

▪ सांगली गणपती मंदिर :

माधवराव पेशव्यांच्या काळात मिरजेचा किल्ला व परिसराची जहागिरी गोविंद हरी पटवर्धन यांच्याकडे इ.स. १७६१ मध्ये सोपविली. त्यावेळी मिरजकर पटवर्धनांनी हैदर आणि टिपू विरुद्धच्या मोहिमेत पेशव्यांना मदत केली. मिरज पटवर्धनांचे संस्थान हे मुळचे, नंतरच्या काळातील तासगाव, सांगली, जमखंडी, कुरूंदवाड, बुधगाव व कागवाड अशी अनेक छोटी संस्थाने होती. सांगलीचे पहिले अधिपती श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन यांनी सन १८४३ मध्ये हे गणपती मंदिर बांधले. दुसरे बाजीराव पेशवे यांनी मिरज जहागिरीच्या वाटण्या करण्यास परवानगी दिली. यावेळी मिरज व सांगली वाटणीनंतर कै. आप्पासाहेब पटवर्धन हे सन १८०८ पूर्वी सांगलीस आले व सांगली हेच त्यांनी राजधानीचे ठिकाण ठरविले. श्रीमंत आप्पासाहेब पटवर्धन हे सांगलीला आले त्यावेळी सांगली शहर हे केवळ पाच हजार लोकवस्तीचे लहान गाव होते. ते राजधानीचे ठिकाण केल्याने गणेशदुर्ग किल्ल्याची उभारणी रकण्यात आली. त्याचवेळी सन १८११ च्या सुमारास श्री गणपती मंदिराच्या कामास सुरुवात झाली.

सांगलीत मंदिर बांधण्याचे निश्चित केल्यावर आप्पासाहेबांनी नारायण तात्यासाहेब मिरजकर यांना पत्र पाठवून श्री माधवजीच्या देवालयाचा नकाशा पाठविण्याची विनंती केली. मिरजेतून नकाशा आल्यावर लगेचच देवालयाचे काम सुरु झाले होते. कामाचा व्याप लक्षात घेऊन मंदिराच्या परिसरात मोठा कारखाना उभा केला असावा. कारण तात्कालीन कागदपत्रात श्री गणपती देवालयाचे

Copyright©authors

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

ISSN 2277-2359
Vol-12-Issue-03
March 2020

कारखान्याकडे मार्गशीर्ष मास शके १७३२ (१८१०) विद्यमान केसो गणेश खाडीलकर खर्च सर्व हुकेरी, असे लिहिले आहे. यावरून श्री गणपती देवालयाचे कारखान्याकडे अशा शब्दात खर्चाची नोंद आहे. चुना खाणीतील दगड काढण्यासाठी सुरूंगाची दारू व टाक्या तयार करण्यासाठी पोलादाचा खर्च दाखवलेले आहे.

कृष्णा नदीच्या काठी हे मंदिर बांधलेले असून पूरापासून ते सुरक्षित रहावे म्हणून या मंदिराची कल्पकतेने उभारणी करण्यात आली आहे. सर्व मंदिराचा आकार तीस ते चाळीस फूट खोल चुनेगच्चीने भरून कितीही पाणी वाढले तरी ते देवालयात येणार नाही अशी रचना करण्यात आली आहे. श्री गणपती मंदिर हे सांगली संस्थानाचे आराध्य दैवत असून सांगलीकर नागरिकांचे श्रद्धास्थान आहे. केवळ हिंदूच नव्हे तर सर्व धर्मियांची या श्री गजाननावर दृढ श्रद्धा आहे.

कृष्णाकाठावर वसलेल्या सांगलीची जी काही महत्वाची वैशिष्ट्ये आहेत त्यामध्ये सांगलीतील श्री गणपती मंदिर हे एक प्रमुख आकर्षण आणि वैशिष्ट्य आहे. सांगलीचा गणपती सांगलीचे ग्रामदैवत आहे. कोणताही नवा उपक्रम किंवा व्यवहारही करावयाचा झाल्यास गणपतीच्या दर्शनाशिवाय होत नाही.

- **दंडोबा येथील प्राचीन मंदिर :**

मिरज तालुक्यातील हे इतिहास प्रसिद्ध गाव आहे. येथे प्राचीन जैन मंदिर तसेच दंडोबा डोंगररांगेतील प्रसिद्ध श्री दंडोबा मंदिर आहे. कौंडिण्यपूरचा राजा हिंगणदेव याने हे मंदिर सन ६८९ च्या सुमारास बांधले असावे असे म्हटले जाते. हे मंदिर १२०० फुट उंचीवर असून ते १३ व्या शतकात देवगिरीचा यादव राजा सिंघणदेव याने दक्षिण महाराष्ट्रातील स्वारीच्या वेळी बांधले असावे, असे इतिहास तज्ज्ञांचे मत आहे. हे एक गुहा मंदिर आहे. मुख्य मंदिराच्या आवारात गणपती, नंदी, श्री भवनीदेवी, वीरभद्र यांच्या मूर्ती आहेत. या मंदिरावरील कळस व भिंतीचे बांधकाम सांगली संस्थानचे संस्थापक श्रीमंत चिंतामणराव पटवर्धन यांनी केले आहे. मुख्य मंदिराच्या अनेक लहान मोठ्या गुफा आहेत.

सांगलीच्या पटवर्धन संस्थानाच्या कागदपत्रात या मंदिराचा उल्लेख येत असल्याने या मंदिरावर त्यांची श्रद्धा होती हे स्पष्ट होते. या मंदिराच्या शिखराचे बांधकाम पहिले चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन यांच्या कारकिर्दीत करण्यात आले आहे. याठिकाणी त्यांचा हत्ती जावा यासाठी हत्तीवाट केलेली दिसते. श्रावण महिन्याच्या शेवटच्या सोमवारी येथे मोठी यात्रा भरते. अलीकडे शासनाने हे पर्यटन स्थळ म्हणून घोषित केले आहे.

Copyright©authors

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document certified

ISSN 2277-2359
Vol-12-Issue-03
March 2020

■ सिद्धनाथ खरसुंडी :

आटपाडी तालुक्यातील खरसुंडी येथील सिद्धनाथाचे मंदिर इतिहास प्रसिद्ध आहे. हे मंदिर अखंड दगडात कोरलेले असून हेमाडपंथी आहे. म्हसवडच्या सिद्धनाथ मंदिराशी याचा संबंध दिलेला आहे. आटपाडी गावातील चिंचोळी गावचा नायबा गवळी हा भक्त म्हसवडला सिद्धनाथाच्या दर्शनाला नेहमी कावड घेऊन जात असे. तेव्हा चिंचोळी या गावात सिद्धनाथाचे मंदिर बांधले गेले. त्या गावाचे नावही बदलून खरसुंडी ठेवण्यात आले.

सिद्धानाथाचे मंदिर म्हणजे एक प्राचीन शिल्पकलेचा उत्कृष्ट नमूना आहे. येथील मंदिराच्या दगडावर अप्रतिम कलाकुसर कोरलेली आहे. सिद्धनाथाची यात्रा चैत्र महिन्यात दुसऱ्या एकादशीला भरते. पौष महिन्यात पौर्णिमेला दुसरी यात्रा भरते. या यात्रेत बलुतेदारांना मोठा मान दिला जातो. त्यावेळी गाय, बैल यांचा मोठा बाजार भरतो. या मंदिराची देखभाल व पुजा–अर्चा करण्यासाठी उपाध्ये, पाटील, भांगे, पुजारी इत्यादी आडनावाचे गुरव मंडळी आहेत.

■ रेवणसिद्ध मंदिर रेणवी :

विटा–जत मार्गावर रेवणसिद्ध घाटामध्ये हे मंदिर आहे. या मंदिराला बाहेरील बाजूने तटबंदी असून हे मंदिर सोळाव्या शतकात बांधलेले आहे. या मंदिराच्या प्रवेशद्वारावर नगारखाना बांधलेला आहे. तटबंदीला याशिवाय उजव्या बाजूस आणखी एक लहान दरवाजा आहे. त्याच्याजवळ काही समाधी वृंदावन आणि तीन छोटेखानी मंदिर आहेत. बाहेरच्या बाजूस चार दिपमाळा आहेत. या दरवाज्यातुन आत आल्यावर डाव्या बाजूला काही वीरगळ शिल्प ठेवलेली आहेत. शिवाय मंदिराच्या तीनही बाजूस १८ ओवऱ्या आहेत. हे मंदिर हेमाडपंती शैलीत बांधलेले आहे. त्याला गाभारा आणि मंडप असे दोन भाग असले तरी त्यांना जोडणाऱ्या अंतराळामध्ये डाव्या–उजव्या बाजूला लहान आकाराच्या खोल्या आहेत. त्यापैकी उजव्या बाजूच्या खोलीमध्ये दगडी चौथऱ्यावर चांदी–पितळेचे काही मुखवटे ठेवलेले आहेत. मंडप आणि अंतराळ यांच्या मध्यभागी नंदी स्थापन केलेली आहे. गाभाऱ्यात भव्य शिवलिंग असून त्यावर पितळेचा मुखवटा ठेवलेला आहे.

रेवणनाथ हे नवनाथांपैकी चमस नारायणाचे अवतार यांचा जन्म रेवातीरी झाला. ते तीर्थयात्रा करीत असताना शिखर शिंगणापूरच्या महादेवाचे दर्शन घेतल्यानंतर ते येथे आले. या ठिकाणी येण्याचे कारण हे ठिकाण उंच डोंगरावर असून या ठिकाणाहून शिखर शिंगणापूरचे मंदिर दिसत. हे

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. COLLEGE ICHALKARANJI

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

ठिकाण पाहण्यासाठी दुर्बिणीचा वापर करावा लागतो. रेवणनाथ हे पुढे आपल्या भक्तासाठी खडकात प्रगट झाले. या खडकावर १२ लिंगे आहेत. याठिकाणी सतत पाणी असते.

रेणावी गावी असणारे रेवणसिद्ध हे खानापूर तालुक्याचे आराध्य दैवत आहे. येथे महाशिवरात्रीला मोठी यात्रा भरते.

■ भुवनेश्वरी मंदिर भिलवडी :

भुवनेश्वरीचे मंदिर हेमाडपंथी पद्धतीचे असून ते प्रशस्त व परिसर झाडाझुडपांनी वेढलेला आहे. मंदिरासमोर दोन दीपमाळा व मंदिरापुढे मोठा सभामंडप आहे. या सभामंडपाजवळ मंदिराचा गाभाराही प्रशस्त आहे. या गाभाऱ्यातील देवीची मूर्ती अष्टभुजा, महिषासुरमर्दिनी रूपातील आहे. मूर्तीच्या पाठीमागे पितळी प्रभावळ, समोर दोन उत्सव मूर्ती व दोन पितळी वाघ आहेत. मंदिराच्या आवारात महादेव, भैरव, मारुती व मांतगीदेवी इत्यादी मंदिरे आहेत. सभामंडपात एक तळघर आहे. येथे ध्यानधारणा केली जाते. ही देवी पुण्याचे देवेकर, कोल्हापूरचे जोशी, हेर्लेकर, आजरेकर जोशी, वडगावकर जोशी, संस्थानिक शिरगुरकर तसेच आंध्रप्रदेश व कर्नाटकातील अनेकांची ही कुलदैवत आहे. तसेच भिलवडीच्या १२ वाड्यांची ही ग्रामदेवता आहे.

■ सागरेश्वर :

तासगाव, पलुस, खानापुर व वाळवा या चार तालुक्याच्या सरहद्दीवर सागरेश्वर अभयारण्याशेजारी सागरेश्वराचे मंदिर आहे. हे मंदिर काळ्या ताशीवर दगडांनी बांधलेले हेमाडपंथी मंदिर आहे. या मंदिराचा गाभारा ६ X ४ फुट लांबी व रूंदीचा तसेच ५ फुट ८ इंच उंचीचा आहे. या मंदिराच्या सभामंडपातील खांबावर उलटे नाग कारले आहेत. या सभामंडपातच एक पितळी मुखवटा आहे. सभा मंडपापुढील गाभाऱ्यात खोलगट भागात एक शिवपिंडी आहे. येथे जुन्या काळातील दगडी ओवऱ्यांचे अवशेष आजही स्पष्ट आहेत. या मंदिराच्या आवारात बारा ज्योर्तिलिंग आहेत. तिथेच दोन प्राचीन शिलालेख आहेत परंतू ते झिजलेले आहेत. त्यामुळे वाचता येत नाहीत. तसेच याच ठिकाणी एक धर्मशाळा व जलकुंड आहे.

■ हजरत ख्वाजा शमसुद्दीन मिरासाहेब दर्गा मिरज :

देवगिरीच्या यादवाचा अल्लाउद्दीन खिलजी याने पराभव केल्यानंतर महाराष्ट्रात मुस्लिम सत्तेचा दक्षिणेत साम्राज्यविस्तार होऊ लागला. याचवेळी हसन गंगु बहामनी याने दक्षिणेत तुंगभद्रा नदीच्या काठी बहामनी शाहीची स्थापना केली. त्यानंतर हसन गंगु बहामनी काही दिवस मिरज शहरात

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

Copyright©authors

राहिला. यावेळी सन १४९३ मध्ये मिरज सुफी साधुंनी येऊन मीरासाहेब दर्गा बांधला. त्यामुळे पूर्वीचे रहिवासी असलेले हिंदू व येथे नवीन आलेले मुस्लिम लोक यांच्यातून हिंदू मुस्लिम संस्कृतीचा एक वेगळाच संगम झालेला दिसतो. त्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे मिरासाहेब दर्गा होय.

▪ बुवाफन बाबा दर्गा मालगाव :

मिरज तालुक्यात मालगाव येथे बुवाफन हा दर्गा मालगाव मिरज रस्त्यावर आहे. हा दर्गा मुघल बादशहा औरंगजेब याच्या कारकिर्दीत बांधला आहे. येथे कार्तिक पौर्णिमेनंतर पहिल्या मंगळवारी मोठा उरूस असतो. या उरूसासाठी हजारो हिंदू व मुस्लिम भाविक गर्दी करतात. हा उरूस दोन दिवस चालतो. त्यामुळे हे धार्मिक ठिकाण हिंदू व मुस्लिम यांच्या धार्मिक ऐक्याचे प्रतीक बनले आहे.

● समारोप :

अशाप्रकारे सांगली जिल्ह्यातील धार्मिक स्थळांचे ऐतिहासिक महत्त्व आढळून येते. सांगली जिल्ह्यातील या धार्मिक स्थळांना मोठ्या प्रमाणात पर्यटक भेट देतात. त्यामुळे स्थानिकांना मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. असे असले तरी शासनाकडून या धार्मिक स्थळांचा अजूनही म्हणावा तसा विकास झालेला दिसून येत नाही. तो विकास होणे आवश्यक आहे. असे झाले तर धार्मिक स्थळांच्या पर्यटनास चालना मिळण्यास मदत होईल.

● संदर्भ :

१. जोशी ह. न., श्री क्षेत्र औदुंबर, १९७७, मुंबई.
२. हरवंदे गीता आदिनाथ, महाराष्ट्रातील तीर्थयात्रा कुलदैवते आणि कुलसंप्रदाय, प्रफुल्लता प्रकाशन, पुणे, ६ नोव्हेंबर २०११.
३. अभ्यंकर रा. वि., महाराष्ट्रातील शक्तिस्थाने, मुंबई, प्रथमावृत्ती २००६.
४. सांगली नगरपालिका शताब्दी महोत्सव स्मरणिका १९७६.
५. सहस्रबुद्धे चिंतामणी, सांगलीच्या पाऊलखुणा, सकाळ पेपर्स प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती २००५.
६. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, सांगली जिल्हा.

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. COLLEGE ICHALKARANJI

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

ISSN 2277-2359
Vol-12-Issue-03
March 2020

७. मुश्रीफ हमीदहसन मुहम्मदसाहेब, हजरत ख्वाँजा शमशुद्दीन (गंजबक्ष) यांचे हयाते पाक जीवन चरित्र भाग पहिला.

८. माण गौरव आटपाडी वार्षिक विशेषांक २००५–०६.

९. दै. तरुण भारत, मिरज तालुका विशेषांक, २००६.

ANNASAHEB DANGE ... KADAM A.S.C. COLLEGE ICHALKARANJI

Copyright©authors

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

3.3.2

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor - 6.625

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January - 2020 Special Issue - 236 (D)

Introspection, Prognosis and Strategy for Global Water Resources

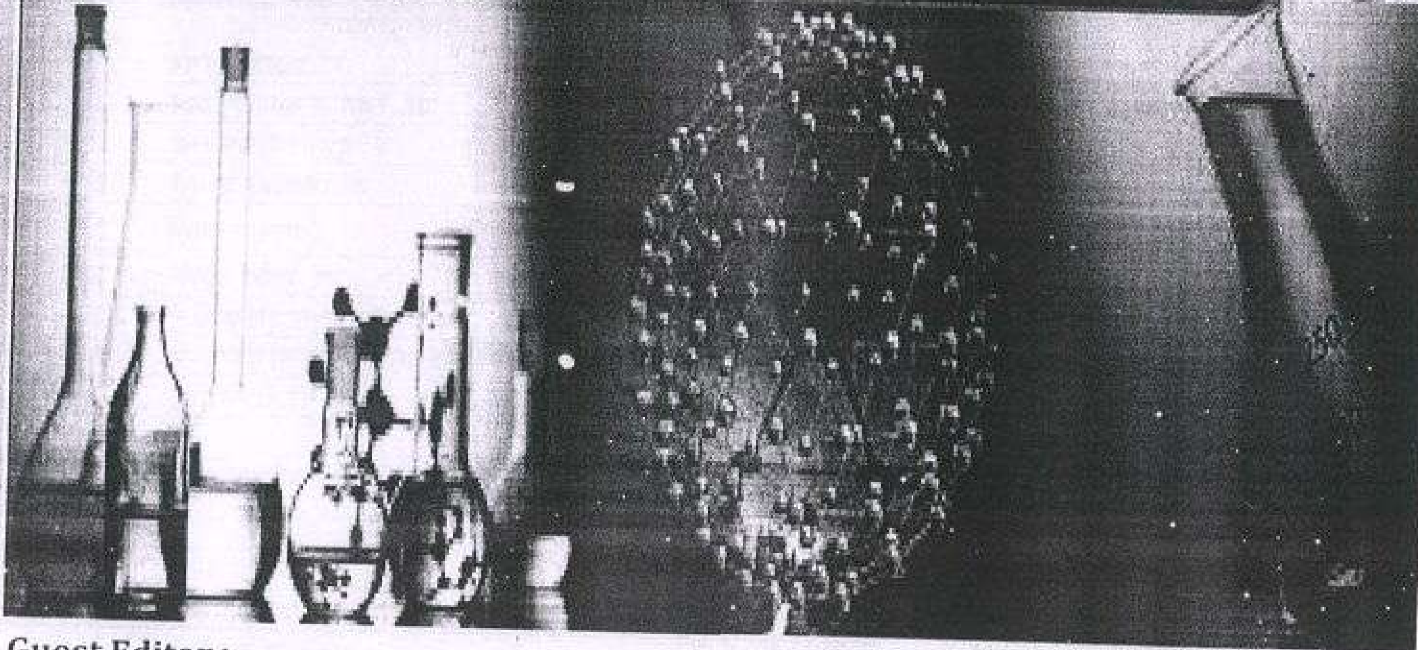

Guest Editor :
Dr. Devidas S. Gejage
I/C Principal,
Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya,
Malshiras, Solapur, Dist. Solapur

Executive Editors :
Mr. Santosh P. Mane
IQAC Cordinator
Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya,
Malshiras, Solapur, Dist. Solapur

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. COLLEGE ICHALKARANJI

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

ISSN : 2348-7143
January-2020

34	बार्शी तालुक्यातील तेल उद्योगाची वाटचाल	डॉ.भारत जाधव	143
35	बार्शी कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या वाटचालीचा इतिहास	डॉ.बळीराम जाधव	148
36	जलव्यवस्थापन : काळाची गरज	डॉ. चांगदेव बंडगर	159
37	भारतातील जलसंवर्धनाचे कार्यक्रम	प्रा. अरुण कटकोळे	164
38	मोहोळ तालुका विकासात जलसिंचन साधनांचे योगदान	डॉ.सज्जन पवार	169
39	पाणी नियोजन व पाणी साठ्यातील वाढ : काळाची गरज	डॉ.के.डब्ल्यु.पावडे	175
40	राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक आणि दुष्काळ निवारण कार्य	प्रा. सुरेखा रेडेकर, कु. स्नेहा लोंढे	179
41	चित्रपटातून दिसणारा पाणी प्रश्न – विशेष संदर्भ पाणी	प्रा.हमीद काझी	183
42	सोलापूर जिल्ह्यातील पाणी प्रश्नासंबंधित शेतकरी आंदोलने	डॉ.महेश घाडगे	188
43	राजर्षी शाहूकालीन रुकडी	डॉ.खंडेराव शिंदे	192
44	स्वराज्यातील गडकिल्ल्यावरिल जलव्यवस्थापन	डॉ.कमलाकर घोलप	197
45	प्राचीन काळातील जलव्यवस्थापन डॉ.शिवाजी वाघमोडे	प्रा.हनुमंत तेलसंग	202
46	ऐतिहासिक जलव्यवस्थापन	प्रा.सुरेखा रेडेकर	205
47	स्वातंत्र्यसैनिक रघुनाथ रामचंद्र माने (गुरुजी) यांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान	डॉ.दत्तात्रय मगर	209
48	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे जलनियोजन विषयक विचार	प्रा. रघुनाथ व्यंकटीघाडगे	213
49	भारतीयांचे प्राचीन काळातील जलव्यवस्थापन	डॉ.सुभाष गायकवाड	216
50	माळशिरस तालुक्यातील बारव स्थापत्य	डॉ.शिवाजी चौगुले	219
51	ऐतिहासिक काळातील पाण्याचे स्त्रोत,नियोजन व व्यवस्थापन	समाधान माने	224
52	जल व्यवस्थापनातून जागतिक अन्न सुरक्षा	डॉ.सुरेखा रोंगटे	230
53	पाणी फा ॅडेशन:दुष्काळाविरोधात लढणारी लोकचळवळ	डॉ.सौ.एन.एस.पाटील	235
54	सोलापूर जिल्ह्यातील जलसिंचन क्षेत्राचा अभ्यास	प्रा.श्रीकांत पवार व प्रा.सचिन मगर	241
55	भूजल पुनर्भरणाची गरज	डॉ.पी.बी.मिसाळ	244
56	सोलापूर जिल्ह्यातील शेती क्षेत्रातील सिंचन व्यवस्था एक अभ्यास	प्रा.पी.एम.भोसले व डॉ.डॉ.एस.बागडे	250
57	शाश्वत विकासासाठी जलपुनर्भरण आजची गरज	डॉ. पी. एस. पांडव	254
58	आधुनिक मराठी साहित्यातून दिसणारा पाणी प्रश्न	डॉ.देविदास गेजगे	260
59	जयराम खेडेकारांच्या कवितेतील दुष्काळाची दाहकता	प्रा.जवाहर मोरे	266
60	बळिवंतमधील दुष्काळाचे चित्रण	डॉ.लहू वाघमारे	270
61	समकालीन मराठी ग्रामीण कादंबरीतील पाणी प्रश्नाचे वास्तवदर्शी चित्रण	डॉ.दादाराव गुंडरे	274
62	पर्यावरण संवर्धनातील संतांचे योगदान	डॉ.हनुमंत माने	278
63	जलक्रांती, जलव्यवस्थापन व जलसाक्षरतेचे उदगाते:महात्मा ज्योतीराव फुले	डॉ.बाळासाहेब दास	281
64	दुष्काळजन्य परिस्थितीचे साहित्यातील चित्रण	मा.प्रा.डॉ.दत्तात्रय बारबोले	286
65	दुष्काळाचे व्यवस्थापन	डॉ.जनार्धन परकाळे	291
66	मराठी साहित्यातील सामाजिक जाणिवांच्या संदर्भात पाणी प्रश्न	डॉ.राजेंद्र खंदारे	295
67	मराठी कादंबरीतील दुष्काळजन्य परिस्थितीचे चित्रण	डॉ.शकील शेख	301
68	दुष्काळग्रस्त ग्रामजीवनाचे हृदयस्पर्शी चित्रण : चारापाणी	डॉ.ए.एच.[illegible]	[illegible]
69	मराठी साहित्यातून अभिव्यक्त झालेली पाणी प्रश्नांची धग	डॉ.राजकुमार [illegible]	308
	जलसंधारण व पर्जन्य जलसंग्रह एक अभ्यास	प्रा.दादा यमगर व श्री.तुषार साबळे	315
70	पाण्याच्या व्यवस्थापनातील वैयक्तिक जबाबदारीची जाणीव	डॉ. तेजश्री रायते	319

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, Special Issue 236 [D] : Introspection Prognosis and Strategy for Global Water Resources | January-2020
Peer Reviewed-Referred Journal

भारतातील जलसंवर्धनाचे कार्यक्रम

प्रा. अरुण सदाशिव कटकोळे
सहाय्यक प्राध्यापक
डी. के. ए. एस. सी. कॉलेज, इचलकरंजी.

प्रस्तावना :-

भारतात मूलभूत सोयीसुविधांची मोठ्या प्रमाणात वानवा आहे. त्यातच पाण्यासारख्या अत्यावश्यक घटकाची येत्या १० वर्षात मोठ्या प्रमाणात टंचाई भासणार असल्याचे अलीकडे सादर करण्यात आलेल्या भारतीय जल उद्योगांच्या सर्वेक्षणातून समोर आले आहे. भारत हा नैसर्गिक साधन संपत्तीने विपुल असा देश आहे. त्यात भारतात सरासरी पावसाचे प्रमाणही चांगले आहे; पण परंतु या पडणा-या पाण्याचे योग्य नियोजन केल्यामुळे हे पाणी जमिनीवर पडून वाहून जाते. ते अडवले जात नसल्यामुळे ते थेट नदी, नाले किंवा समुद्राला जाऊन मिळते. त्याचा काहीच फायदा होत नाही. गेल्या काही वर्षात लोकांचा सरकारवर अवलंबून राहण्याची मानसिकता वाढलेली आहे. सरकार करेल, त्यांनी करावे, अशी मानसिकता आता कालबाह्य झाली पाहिजे. भारतात जल प्रदूषणाचे प्रमाण इतके वाढलेले आहे की, त्यामुळे देशभरातील नद्या, कालवे आणि शहरांच्या मध्यभागी असलेल्या विहिरी आता प्रदूषित झालेल्या आहेत. शहरातील सांडपाणी आणि उद्योगधंद्यातील प्रक्रिया न केलेले रसायनमिश्रित पाणी यामुळे जलप्रदूषण वाढले आहे. पण हे जलप्रदूषण कमी करून जमिनीतील जलपुनर्भरण वाढवणे आवश्यक आहे, ते होत नाही. शेती आणि उद्योगासाठी पाण्याचा बेसुमार उपसा होतो. लोकसंख्येचे वाढते प्रमाण लक्षात घेता आणि लोकांची मानसिकता लक्षात घेता येत्या काळात भारतीयांनी आपली मानसिकता बदलणे आवश्यक आहे. पाण्याचे जमिनीतील पुनर्भरण तसेच पाण्याचा पुनर्वापर तसेच वर्षा जल संचयनाचे प्रमाण वाढवणे आवश्यक आहे. पाण्याबाबत लोकांचा दृष्टिकोन बदलणे आवश्यक आहे. पाण्याचा उपसा कमी करून जल प्रदूषणाबाबत कठोर कायदा आणि त्याची कठोर अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. १० वर्षात भीषण पाणीटंचाई होणारा देश म्हणून भारताकडे बोट दाखवले जात आहे. आधीच राज्यांतर्गत आणि राज्यांराज्यांमध्ये पाणीप्रश्न पेटला असून हा प्रश्न जटील बनू लागला आहे. त्यामुळे येत्या १० वर्षात पाणी प्रश्न अधिक समस्यांना जन्म देणारा ठरणार आहे. खा-या पाण्याला पिण्यायोग्य पाणी बनवण्याचे प्रयोग सुरू आहेत. परंतु ते फार खर्चिक असल्यामुळे ते भारतासारख्या देशाला परवडणारे नाहीत. म्हणून जल व्यवस्थापन करताना सर्वच पातळीवर लोकांचे प्रबोधन करणे आवश्यक आहे. जल साक्षरता आणि त्यातून येणारे जल व्यवस्थापन ही काळाची गरज आहे. त्यासाठी लोकांनी आपल्या मानसिकतेत बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे.

भारतातील जलसंवर्धनाचे कार्यक्रम :-

भारतातील जल संसाधनांचा विकास व नियमनाच्या नियमनाच्या सर्व धोरणे व कार्यक्रमांची आखणी व अंमलबजावणी जल संसाधन मंत्रालय मार्फत होते. १९८७ मध्ये पहिले राष्ट्रीय जल धोरण अस्तित्वात आले. धोरणाने पाण्याचे महत्व आणि राष्ट्रीय दृष्टिकोनातून संसाधन विकसित करण्याची गरज अधोरेखित केली. या धोरणामध्ये भूजल विकासासाठी रणनीती, पाणी वाटप अग्रक्रम, पेयजल, सिंचन, जल क्षेत्र, जलसंवर्धन, पूर

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

नियंत्रण व व्यवस्थापन इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. १९९० मध्ये या धोरणाची देखरेख व पुनरावलोकन करण्यासाठी राष्ट्रीय जल संसाधने परिषद स्थापन आली. या परिषदेचे अध्यक्षस्थान पंतप्रधान भूषवतात. तसेच संसाधन विकाच्या विविध कार्यक्रमाच्या समन्वयासाठी केंद्रीय जल आयोग स्थापन करण्यात आला.

राष्ट्रीय संवर्धन योजना -

भारत सरकारने सन १९९३ मध्ये हि योजना सुरु केली. या योजनेमध्ये मानवी हस्तक्षेपांमुळे अडचणीत आलेल्या शहरी सरोवरांच्या संवर्धनावर विशेष भर देण्यात आहे. या योजनेत पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन, गाळ काढणी, सरोवरात सोडण्यापूर्वी सांडपाण्यावर प्रक्रिया आणि सरोवरापासून दूरवर घन कचऱ्याची विल्हेवाट इत्यादी विविध उपक्रमांचा या योजनेमध्ये समावेश होतो.

केंद्रीय भूजल मंडळ -

भारत सरकारने १९७० मध्ये कृषी मंत्रालयाच्या अखत्यारीत कूपनलिका संघटना स्थापन केली; पण तिचे महत्त्व आणि कार्य लक्षात घेता १९७२ मध्ये केंद्रीय भूजल मंडळ असे नामकरण करून भूशास्त्रीय सर्वेक्षण यंत्रणेची शाखा त्याला जोडण्यात आली. १९७२ पासून देशामध्ये भूजलाशी संबंधित स्वतंत्र विभाग कार्यान्वित झाला पाणीटंचाईच्या काळात लाखोंच्या जगण्याचे साधन हे भूजलच असते. विहिरीचे गाठलेले तळ असो की अन्य, सर्वसामान्यांना तेच दिलासा देतात. देशभरातील भूजलाची केंद्रीय भूजल मंडळाकडून काळजी वाहिली जाते. तब्बल पाच दशकांपासून सुरू असलेले मंडळाचे काम आता अधिक प्रभावी झाले आहे.

भूगर्भतज्ज्ञ, भौतिकशास्त्रज्ञ, रसायनशास्त्रज्ञ, जलविद्युत शास्त्रज्ञ, जल हवामानतज्ज्ञ आणि अभियंते यांची मोठी फौज मंडळामध्ये कार्यरत आहे. मंडळाच्या प्रमुख चार शाखा आहेत. शाश्वत विकास, सर्वेक्षण, मूल्यमापन आणि देखरेख, खोदकाम आणि साहित्य व्यवस्थापन, पाणी गुणवत्ता, प्रशिक्षण आणि तंत्रज्ञान हस्तांतर यांचा त्यात समावेश आहे. फरिदाबाद येथे भूजल भवन साकारण्यात आले असून, तेथूनच मंडळाचे कामकाज चालते. मंडळाचे १८ प्रादेशिक १७ अभियांत्रिकी विभाग आणि ११ राज्य कार्यालयांद्वारे काम चालते. मंडळाने रायपूर येथे राजीव गांधी राष्ट्रीय भूजल प्रशिक्षण आणि संशोधन संस्थाही स्थापन केली आहे.

भूजलाचे व्यवस्थापन, अभ्यास, भूजलासाठी होणारे खोदकाम, भूजलावर देखरेख ही महत्त्वाची कामे मंडळाकडून चालतात. भूजलाचे सातत्याने परीक्षण केले जाते. ठराविक काळात भूजलाची स्थिती पडताळून पाहिली जाते. त्याचा अहवाल तयार करून तो सरकारला सादर केला जातो. भूजल प्रदूषित होते आहे का, त्याची कारणे काय, ते रोखण्यासाठी काय करायला हवे, याचाही शास्त्रोक्त अभ्यास मंडळाचे शास्त्रज्ञ करतात. मंडळाचे मुख्यालय फरिदाबाद येथे आहे, तर देशात १८ प्रादेशिक कार्यालये आहेत. त्यात उत्तर पश्चिम हिमालय क्षेत्रासाठी जम्मू, उत्तर हिमालयन प्रदेशासाठी धर्मशाला, उत्तर पूर्वसाठी चंदीगढ, उत्तरांचलसाठी डेहराडून, उत्तर भागासाठी लखनौ, पश्चिम भागासाठी जयपूर, मध्य पूर्वसाठी पाटणा, पूर्वसाठी कोलकाता, उत्तर पूर्वसाठी गुवाहाटी, पश्चिम मध्यसाठी भोपाळ, उत्तर मध्य छत्तीसगढसाठी रायपूर, दक्षिण पूर्वसाठी भुवनेश्वर, मध्यसाठी नागपूर, दक्षिणसाठी हैदराबाद, दक्षिण पश्चिमसाठी बंगळुरू, दक्षिण पूर्वसाठी चेन्नई आणि केरळसाठी त्रिवेंद्रम येथे कार्यालये आहेत. मंडळाचे १७ विभागीय कार्यालये आहेत

वर्षाकाठी भारतात सरासरी ४३३ अब्ज क्युबिक मीटर भूजलाचा वापर केला जात असल्याचे मंडळाच्या अहवालात नमूद केले आहे. राष्ट्रीय जलधोरण २०१२ ची अंमलबजावणी सध्या केली जात आहे.

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625,
Special Issue 236 [D] : Introspection Prognosis and Strategy for Global Water Resources
Peer Reviewed-Referred Journal
ISSN : 2348-7143
January-2020

यात मंडळाची भूमिका महत्त्वाची आहे. हे धोरण करण्यासाठीही मंडळाने विशेष परिश्रम घेतले आहेत. राज्य सरकारांच्या भूजल विभागाशी समन्वय साधण्याचे काम मंडळाला करावे लागते. जलस्रोतांचे मॅपिंग करणे, भूजलाची सद्य:स्थिती जाणून त्याबाबतचे अनुमान काढणे, त्याबाबत सरकारला अवगत करणे ही कामे मंडळाकडून अचूकपणे केली जातात. अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून मंडळाने आता भूजलाचे निरीक्षण पारदर्शकपणे करण्यावर भर दिला आहे. मंडळाच्या वतीने सातत्याने विविध शास्त्रीय अहवाल प्रसिद्ध केले जातात. राज्य, तसेच जिल्हानिहाय आकडेवारी, भूजलाची स्थिती आदींचा त्यात समावेश असतो. भूजलाच्या अतिउपशाला प्रतिबंध घालणे, शास्त्रीय स्रोतांचा शोध घेणे, भूजलाचे प्रदूषण शोधणे, भूजलाशी निगडित नियम तयार करणे, अतिउपसा होणाऱ्या भागाविषयी संबंधित यंत्रणांना अवगत करणे, विशिष्ट बाबींना बंदी घालणे आणि उपाययोजना सुचविणे आदी कामे मंडळाकडून केली जातात. मंडळाकडून जनजागृतीसाठीही मोठी मोहीम राबविली जाते. भूजल अबाधित राहिले तर आपला भविष्यकाळही उज्वल राहणार आहे. कारण वातावरणातील बदल आणि जागतिक तापमानवाढीमुळे पर्जन्यमान कमी-अधिक होत आहे. परिणामी भूजलावर त्याचा ताण पडतो आहे.असं मंडळाच्या अहवालावरून दिसून येते.

राष्ट्रीय नदी सवंर्धन योजना -

भारत सरकारने हि योजना नद्यांचे प्रदूषण रोखण्यासाठी सन १९९५ मध्ये देशातील विविध १४ राज्यातील २२ प्रमुख नद्यासाठी सुरु करण्यात आली. गंगा कृती योजना टप्पा क्रमांक २ चा हि या योजने मध्ये समावेश होतो. केन्द्रीय गंगा प्राधिकरणाची (स्थापना १९८५) ची पुनर्रचना करून राष्ट्रीय नदी संवर्धन प्राधिकरण अशी करण्यात आली.

गंगा कृती योजना -

गंगा नदीच्या जलदर्जा संर्वधनासाठी गंगा कृती योजनेच्या पहिल्या टप्प्याची सुरुवात झाली. हा टप्पा मार्च २००० पर्यंत पूर्ण करण्यात आला. २००१ पासून दुसऱ्या सुरुवात झाली. या टप्प्यात यमुना, गोमती व दामोदर या गंगेच्या तीन उपनद्यांचा समावेश होतो. याअंतर्गत प्रदूषण प्रतिबंधक उपाययोजनांमध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो.

१) सांडपाणी अडवणे.

२) सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे उभारणे.

३) अल्प खर्चातील स्वच्छता सुविधा उभारणे.

४) विदयुत/ सुधारित लाकूड दहन सुविधांची उभारणी करणे.

राष्ट्रीय गंगा नदी खोरे प्राधिकारणांतर्गत अंदाजित ७००० कोटी खर्चाच्या प्रकल्पास एप्रिल २०११ मध्ये केंद्र सरकारने मंजुरी दिलेली आहे. या प्रकल्पास जागतिक बँकेकडून १ अब्ज एवढे अर्थसहायय केले जाणार आहे. या प्रकल्पामध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो -

१) केंद्र व राज्य पातळीवर संस्थात्मक आराखड्याची उभारणी व सबलीकरण करणे.

२) गंगा ज्ञान केंद्राची स्थापाना करणे.

३) नदी खोरे व्यवस्थापनात सुधारणा वाढ करणे.

४) प्रदूषण प्रतिबंधासाठी शाश्वत पद्धतीने अग्रक्रम गुणवणुकीस वित्तपुरवठा करणे.

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document certified

राष्ट्रीय जल अभियान –

हवामान बदलावरील राष्ट्रीय कृती योजनेअंतर्गत असणाऱ्या आठ अभियानांपैकी हे एक अभियान आहे. "एकात्मिक जल संसाधन विकास आणि व्यावास्थापन अन्वये जलसंवर्धन, जल अपव्यय कमी करणे व राज्याराज्यांमध्ये आणि त्याअंतर्गत पाण्याचे सामान वाटप करणे." हे या अभियानाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

या अभियानाची प्रमुख पाच उद्दिष्टे ठरवण्यात अली आहेत ती पुढीलप्रमाणे-

१) जलसंसाधनाची सर्वंकष माहिती लोकांना उपलब्ध करून देणे आणि जलस्रोतांवरील हवामान बदलाच्या आघाताचे मूल्यमापन करते.

२) जलसवंर्धन, आवर्धन व जतनासंदर्भात नागरिक व राज्याच्या कृतींना प्रोत्साहन देणे.

३) अतिशीतीक्ष्ण झालेल्या क्षेत्रांसहित प्रभावित क्षेत्रावर विशेष लक्ष्य देते.

४) जलवापर कार्यक्षेत्रामध्ये २० टक्के नि वाढ करणे.

५) पाण्याच्या पातळीवर एकात्मिक जल व्यवस्थापनास प्रोत्साहन देणे.

या अभियानामधील काही महत्वाचे घटक -

१) नवीन जलस्रोतांचा शोध घेणे देखील या अभियानामध्ये अपेक्षित आहे.

२) रिव्हर्स अस्मॉसिसचा वापर करून सागरी जलाचे निज्यारीकरण करून किनारपट्टीवरील इतरांची पायाची गरज काही प्रमाणात भागवणे. ३) शक्य असेल तिथे पाण्यावर प्रक्रिया करून पुनर्वापर करते.

४) जल शुद्धीकरण तंत्रज्ञाने विकसित करणे आणि त्याचा वापर करणे.

५) बहुउद्देशीय जल विद्युत प्रकल्पाची साठवणूक क्षमता वाढविते.

६) नद्या जोड प्रकल्पाची जलद आखणी करणे.

7) अतिशोषण झालेल्या क्षेत्रामध्ये भूजल पातळी वाढवण्यासाठी कार्यक्रम आखणे.

समारोप :-

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर विविध विभाग आणि क्षेत्रांमधील विकासाबाबत प्रयत्न सुरू झाले. जलसुरक्षा हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. वाढते शहरीकरण आणि लोकसंख्या यामुळे पाण्याची मागणी वाढत आहे.अशावेळी पाण्यासाठी ठोस उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. म्हणून भारत सरकार व भारतातील प्रत्येक यासाठी वैयक्तिक पातळीवर प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. आपल्याला पाणी स्वच्छ आणि शुद्ध मिळणे हे आरोग्याच्या दृष्टीने खूपच महत्वाचे आहे. पाणी प्रदूषित होण्याची अनेक करणे आहेत आणि याला सर्वस्वी आपणच जबाबदार आहोत.पाणी प्रदूषण हे १००% मानवानिर्मित आहे. ते निसर्गनिर्मित नाही. म्हणूनच प्रत्येकाने मी पाणी दुषित करणार नाही, असे ठरवून स्वच्छ पाणी, शुद्ध पाणी या मोहिमेत सहभाग घेतला तर नक्कीच पाण्याचे प्रदूषण आपण कमी करू शकू आणि आपणच आपल्यासाठी स्वच्छ पाणी, शुद्ध पाणी मिळवू शकू यासाठी प्रत्येक नागरिकाने आपापल्या जबाबदाऱ्या स्वीकारून यासाठी कार्य करणे गरजेचे आहे

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

संदर्भ साधने :-

१) प्रा. संवादी ए बी : द मेगा स्टेट महाराष्ट्र, निराली प्रकाशन, पुणे

२) जोशी मो वा. : पर्यावरण विरुद्ध प्रदूषण ; प्रबोधन प्रकाशन इचलकरंजी

३) शेलकर अभया : पर्यावरण कायदा ; नाशिक लॉ हाऊस, औरंगाबाद

४) नियतकालिके - लोकराज्य, महाराष्ट्र शासन मार्च २०१६

५) योजना मासिक जून २०१८. भारत सरकार

६) लोकसत्ता लेख- माधव गाडगीळ

७) तुषार घोरपडे- आपले पर्यावरण ; युनिक प्रकाशन, पुणे.

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. COLLEGE ICHALKARANJI
Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document certified

श्री सद्गुरु गाडगे महाराज कॉलेज, कराड आणि शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर
आयोजित दोन दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र आणि नववे अधिवेशन १ आणि २ फेब्रुवारी, २०२०

मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयातील विविध संप्रदाय

स्वागताध्यक्ष : प्राचार्य डॉ. मोहन राजमाने

समन्वयक डॉ. रमेश पोळ

अधिवेशनाची सूत्रे प्रदान करताना डॉ. शिवाजी पाटील

अध्यक्षीय भूमिका मांडताना डॉ. दीपक स्वामी

शिविमचे अध्यक्ष : डॉ. शिवकुमार सोनाळकर

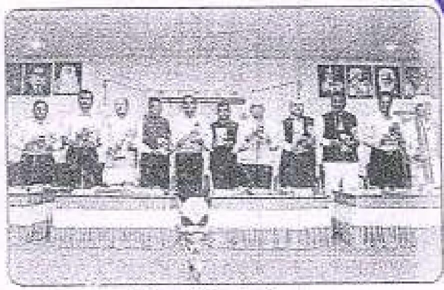
अधिवेशन विशेषांकाचे प्रकाशन

मराठी अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. दत्ता पाटील यांचे स्वागत करताना प्राचार्य डॉ. मोहन राजमाने

अध्यक्ष : डॉ. सुलक्षणा कुलकर्णी

3.3.2 (1) (20-21)

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्प्रमाणित त्रैमासिक

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Referred Research Journal)
ISSN No. 2319-6025
(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली, मान्यता अ. क्र. ६४१७५)
वर्ष–नववे : अंक तेवीसावा
जुलै – सप्टेंबर २०२०

संपादक
डॉ. शिवकुमार सोनाळकर

कार्यकारी संपादक
डॉ. नीला जोशी

संपादक मंडळ
डॉ. नंदकुमार मोरे, डॉ. गोमटेश्वर पाटील, डॉ. तातोबा बदामे, डॉ. दिनेश वाघुंबरे

सल्लागार समिती
डॉ. राजन गवस, डॉ. प्रकाश कुंभार, डॉ. डी. ए. देसाई, डॉ. अनिल गवळी

प्रकाशक
अध्यक्ष, शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर
अनुराज, ७/ब, सूर्यवंशी कॉलनी, सानेगुरुजी वसाहत, कोल्हापूर ४१६ ०११

मुद्रक
भारती मुद्रणालय
८३२ ई वॉर्ड, शाहूपुरी ४ थी गल्ली, कोल्हापूर. फोन : (०२३१) २६५४३२१

मूल्य : रु. १००/-

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. COLLEGE ICHALKARANJI

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

अंतरंग

संपादकीय / डॉ. नीला जोशी ३

सामाजिक चळवळी व लेखनाचा प्रागतिक वारसा / डॉ. रणधीर शिंदे ५

'बोलावे ते आम्ही': व्यापक विश्वभानासाठीचा आग्रही संवाद / डॉ. रफिक सूरज १२

सातपाटील कुलवृत्तांत : कुतूहल वाढवणारी कादंबरी / डॉ. एकनाथ आळवेकर .. १८

माणदेश : दरसाल दुष्काळ - भूसांस्कृतिक दस्तऐवज / डॉ. मानसी जगदाळे २३

परिघावरच्या वंचित नायकाचा शोकात्म स्वर : फेसाटी / डॉ. सागर लटके ३१

दलित वैचारिक साहित्य / डॉ. अरुण शिंदे ३८

वैचारिक वाङ्मय : विचार व विचारवंत / डॉ. महेश गायकवाड ४१

यशवंतराव चव्हाण यांचा साहित्यिक पत्रव्यवहार / डॉ. धनंजय होनमाने ५८

मराठी लोककला आणि लोकनाट्य / डॉ. संग्राम थोरात ६५

फार्स : प्रहसन की हास्यात्मिका ? / डॉ. आनंद बल्लाळ ७६

बारी : रुप आणि अविष्कार / प्रा. डॉ. आवासाहेब शिंदे ८४

प्रवासवर्णनांचे स्त्रीवादी आकलन / प्रा. वैशाली गुंजेकर ९३

प्रवासवर्णन या साहित्यप्रकाराचे स्वरूप / डॉ. प्राजक्ता निकम ९८

सूचना : पत्रिकेत प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखकांच्या मतांशी संपादक मंडळ वा शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ सहमत असतीलच, असे नाही.

ISSN No. 2319-6025

संपादकीय

'शिविम' संशोधन पत्रिकेचा प्रस्तुत अंक छपाईचे काम सुरू असतानाच ज्येष्ठ विचारवंत, सामाजिक कार्यकर्त्या, प्रभावी वक्त्या, लेखिका प्रा. पुष्पा भावे यांच्या निधनाची बातमी समजली. महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि साहित्यिक क्षेत्रात मौलिक योगदान देणाऱ्या पुष्पा भावे यांच्या निधनाने एक निर्भीड आणि परखड व्यक्तिमत्त्व हरपले आहे. शिविम परिवारातर्फे त्यांना भावपूर्ण आदरांजली! डॉ. रणधीर शिंदे यांनी आमच्या विनंतीला मान देऊन प्रा. पुष्पा भावे यांच्या जीवन आणि साहित्यावर आधारित अल्पावधीत अभ्यासपूर्ण लेख दिल्याबद्दल संपादक मंडळाच्या वतीने मी त्यांचे आभार मानते.

प्रस्तुत अंकासाठी प्रामुख्याने मराठीतील गेल्या दहा-पंधरा वर्षातील विविध साहित्यकृतींवर आधारित लेख, शोधनिबंध तसेच नवीन मांडणी करणारे अभ्यासपूर्ण विषय अपेक्षित होते. त्याप्रमाणे 'बोलावे ते आम्ही: व्यापक विश्वभानासाठीचा आग्रही संवाद' हा रफिक सूरज यांचा श्रीकांत देशमुख यांच्या कवितासंग्रहावरील लेख खूप महत्त्वाचा आहे. ग्रामीण संवेदनशीलता जपणाऱ्या या कवीच्या या काव्यसंग्रहास २०१७च्या साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त झाला आहे. वर्तमान वास्तवाचे प्रखर भान ठेवणारी ही कविता सांस्कृतिकदृष्ट्या किती महत्त्वाची आहे हे रफिक सूरज अधोरेखित करतात. 'सातपाटील कुलवृत्तांत: कुतूहल वाढवणारी कादंबरी' हा डॉ. एकनाथ आळवेकर यांचा लेख महत्त्वपूर्ण आहे. कारण वंशश्रेष्ठत्वाच्या दंभावर प्रहार करणारी ही कादंबरी सुमारे ८०० वर्षांचा महाकाय अजस्र पट चितारते. 'परिघावरच्या वंचित नायकाचा शोकात्म स्वर : फेसाटी' हा डॉ. सागर लटके यांचा लेख. २०१८ सालचा युवा साहित्य अकादमी पुरस्कार आणि इतर अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित अशी ही कादंबरी. 'माणदेश : दरसाल दुष्काळ - भूसांस्कृतिक दस्तऐवज' हा डॉ. मानसी जगदाळे यांनी लिहिलेला लेख. भोवतालच्या सामाजिक पडझडीला सामावून घेत लिहिणारे आनंद विंगकर यांची ही कादंबरी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. या नवीन साहित्यकृतींबरोबरच इतर विषयांवर काही अभ्यासपूर्ण शोधनिबंध, लेख आले आहेत. 'दलित वैचारिक साहित्य' हा डॉ. अरुण शिंदे यांचा अत्यंत अभ्यासपूर्ण शोधनिबंध, 'वैचारिक वाङ्मय : विचार व विचारवंत' हा डॉ. महेश गायकवाड यांचा अभ्यासपूर्ण शोधनिबंध, 'यशवंतराव चव्हाण यांचा साहित्यिक पत्रव्यवहार' हा डॉ. धनंजय होनमाने यांचा शोधनिबंध, 'फार्स : प्रहसन की हास्यात्मिका?' हा डॉ. आनंद बल्लाळ यांचा शोधनिबंध, 'मराठी लोककला आणि लोकनाट्य' हा संग्राम थोरात यांचा शोधनिबंध, 'प्रवासवर्णन या साहित्यप्रकाराचे स्वरूप' हा प्रा. वैशाली गुंजेकर यांचा निबंध, 'प्रवासवर्णनांचे स्त्रीवादी आकलन' हा डॉ. प्राजक्ता निकम यांचा निबंध असा विविध विषयांवरील शोधनिबंध हे या अंकाचे वैशिष्ट्य होय.

प्रस्तुत अंकासाठी अभ्यासकांकडून भरघोस प्रतिसाद मिळाला. या सर्व लेखकांच्या सहकार्यामुळेच हा अंक अभ्यासपूर्ण आणि वाचनीय झाला आहे हे निश्चित! संपादक डॉ. शिवकुमार सोनाळकर, संपादक मंडळातील सर्व सदस्य, डॉ. प्रकाश दुकळे या सर्वांच्या सहकार्याने हा अंक पूर्णत्वास गेला आहे. सर्वांना मनापासून धन्यवाद!

- डॉ. नीला जोशी

ISSN No. 2319-6025

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. COLLEGE ICHALKARANJI

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

आयुष्याची माती झाली तरी शेती कसणाऱ्या आणि सृजनाची प्रक्रिया अबाधित ठेवणाऱ्या स्त्रीजीवनातील एक खूप महत्त्वाचे सत्य उजागर होते. स्त्रीजीवनाकडे एका आस्थेच्या परिप्रेक्ष्यातून पाहणारी ही मराठीतल्या श्रेष्ठ कवितांपैकी एक नक्कीच आहे.

श्रीकांत देशमुखांच्या कवितेत कृषिसंस्कृतीतील सर्व सजीव-निर्जीव गोष्टींना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. या सर्व प्रतिकांतून नवी प्रतिसृष्टी ते उभी करतात. *येईल फुलून मातीचं काळंसावळं सरोवर, रावणाऱ्या काबाडकाळ्या देहांचे चाराचर, देवदूताच्या ध्यानस्थ स्वरासारखे गाईगुराचे अंधारातून हंबरणे, बैलाच्या आभाळभिडया खांद्याची गोष्ट, कणसाच्या पिसाऱ्यातून वाढणारे चांदण्याचे गर्भ, दुष्काळी जनावरांप्रमाणे थकून गेलेला चंद्र, हृदयाच्या आसपासचे विरळ झालेले ढग, ढगांची अस्वलं जत्थ्याजत्थ्यानं आकाश तुडवत, वेदनांचा अवकाळी पाऊस, धूळभरल्या निर्वाण नक्षत्रासारखा डोंगर भूगर्भात पाय गच्च रोवून* अशा अनेक शब्दबंधातून आकारास येणाऱ्या विविध अर्थांच्या संरचनेत शब्द, अर्थ आणि वाक्यविन्यासाच्या पातळीवर देशमुखांनी केलेले भावेचे अपरिचितीकरण अपूर्व असे आहे. एका बाजूला कुणबीपण मिरवता मिरवता ही कविता केलेले भाषेचे अपरिचितीकरण अपूर्व असे आहे. एका बाजूला कुणबीपण मिरवता मिरवता ही कविता कृषिजनव्यवस्थेचे ताणेबाणे शब्दबद्ध करते, तर दुसऱ्या बाजूला मातीशी असलेला आपला अनुबंधही अधोरेखित करते. ग्रामीण जीवनातील वेदना अत्यंत आत्मीयतेने मांडताना ही कविता लोकपरंपरांतील विविध रचनाप्रकारांचे बळ घेऊन आपली स्वतंत्र आविष्कारतंत्रेही विकसित करते.

देशमुखांची कविता थेटपणे अनुभवला सामोरी जाते. *बोलावे ते आम्ही...* मधील संख्येने अधिकतर कविता मुक्तछंदातल्या आहेत. देशमुखांच्या कल भाषेच्या साधेपणाकडे अधिक आहे. जाणीवपूर्वक अलंकारिक भाषेचा ते वापर टाळतात. स्वतःची अशी लय असलेल्या भाषेचा सरळ अनलंकृत लयबद्ध वापर ही त्यांची खासियत आहे. त्यामुळे त्यांच्या कवितेतील आशय थेटपणे वाचणाऱ्यांशी संवाद सुरू ठेवतो. ही कविता कृषिजन संस्कृती, या संस्कृतीची विविध रूपे, स्त्री आणि तिच्या सृजनाचे ऊर्जाकेंद्र आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे या सगळ्यांतून आकारणारं व्यापक विश्वभान प्रकट करीत जाते. वर्तमान वास्तवाचं प्रखर भान ठेवणारी कविता म्हणूनच सांस्कृतिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचीही आहे.

❖

ISSN No. 2319-6025

सातपाटील कुलवृत्तांत : कुतूहल वाढवणारी कादंबरी

डॉ. एकनाथ आळवेकर

रंगनाथ पठारे हे मराठीतील महत्त्वाचे लेखक म्हणून नावारूपाला आलेले लेखक आहेत. 'दिवे गेलेले दिवस' ही त्यांची १९८२ साली प्रसिद्ध झालेली पहिली कादंबरी आहे. त्यानंतर त्यांनी अनेक विषयांवर कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. एकूण चौदा कादंबऱ्यांचे लेखन त्यांनी आतापर्यंत केले आहे. त्यातील काही दीर्घ स्वरूपाच्या कादंबऱ्या आहेत. 'सातपाटील कुलवृत्तांत' ही शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर यांनी जुलै २०१९ मध्ये प्रकाशित केलेली दीर्घ कादंबरी आहे. या कादंबरीचा लेखक कादंबरीत निवेदक म्हणून आलेला आहे. मराठा जातीत जन्मलेल्या या गर्भित लेखकाने आपल्या कुळाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न या कादंबरीतून केला आहे. सातशे वर्षे मागे जाऊन तो लेखक आपला कुलवृत्तांत कथन करतो. अनेक टप्प्यांवर हा शोध घेताना तो लेखक जाती, धर्म, मानवी नाती आणि मानवी समूहांचे मिसळणे कसे असते याबद्दलचा अनुभव कथन करतो. मानवी आत्मभान काय असते हे या कादंबरीच्या निमित्ताने समजते.

प्रस्तुत कादंबरी श्रीपती, साहेबराव, दसरत, जानराव, रखमाजी आणि पिराजी, शंभुराव, देवनाथ अशा सात शीर्षकभागात विभागलेली आहे. तरीही हे भाग काळाने, नात्याने, धर्माने, जातीने, संस्कार, संस्कृतीने, प्रथा परंपरेने एकमेकांशी बांधलेले आहेत. सातपाटील घराण्याच्या वेगवेगळ्या कालखंडातील पिढ्यांतील मुख्य पुरुष हे या कादंबरीचे नायक आहेत. श्रीपती सातवाहन कालखंडातील, साहेबराव निजामशाहीच्या राजवटीतील, दसरत पेशवाईच्या कालखंडातील, जानराव ईस्ट इंडिया कंपनीच्या साम्राज्यविस्ताराच्या कालखंडातील, रखमाजी आणि पिराजी ब्रिटिश राजवट काळातील, शंभुराव पहिल्या जागतिक महायुद्धा दरम्यानच्या काळातील, देवनाथ स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील आहे. राजकीय स्थित्यंतराचे असे टप्पे कादंबरीकाराने निवडले आहेत. थोडक्यात, मध्ययुगीन महाराष्ट्र ते स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील महाराष्ट्र असा मोठा टप्पा या कादंबरीमध्ये येतो.

देवगिरीच्या यादवराजे कालखंडातील श्रीपती पैठणपासून जवळ असलेल्या डोंगरकिनी गावचा असतो. त्याच्या बापाने त्याला घोडा घेऊन पाठविले होते. रस्त्याने मेण्यातून जाणाऱ्या मानकरीन (देशमुखीन) बाईच्या मुलाला वज्रसेनला श्रीपती आपल्या मेंढीचे दूध पाजतो. त्या बाळाला मेंढीचे दूध पचनी पडत असल्याने त्याला मेंढीसह वाड्यावर बोलवितात तिथे तो पहारेकऱ्याची नोकरी करतो. ते बाळ देशमुखीनीचा

ISSN No. 2319-6025

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document certified

लग्नापूर्वीचा प्रेमी सहस्रसेन याच्यापासून झालेले असते. दरम्यान सहस्रसेन बऱ्याच वर्षांनी देशमुखीनीला भेटायला आला असताना पहारेकरी असणाऱ्या श्रीपतीकडून स्वसंरक्षणार्थ मारला जातो. देशमुखीनीचा पती केशीराज एडके याला संसारात रस नसतो. श्रीपतीवर जीव जडलेली देशमुखीन श्रीपतीला घेऊन वांबोरी गावी येते.

आवडणाऱ्या पुरुषावर विश्वास ठेवून, त्याच्या कर्तृत्वावर भाळून, त्याच्यावर प्रेम करणाऱ्या स्त्रिया इतिहासकाळापासून पाहायला मिळतात. श्रीपतीच्या कर्तृत्वावर प्रेम करणारी देशमुखीन आढळते. कादंबरीतील साहेबराव निजामशहाच्या कालखंडातील असून वांबोरी गावची पाटीलकी एडके घराण्याकडे असते. वज्रसेन एडके घराण्याचा मूळ पुरुष असतो. वांबोरीत पठारे, रहाणे, शितोळे, चौथे, शुकरे, तिडके, एडके अशा सात आडनावाचे लोक राहात असतात. यातील तिडके आणि एडके ब्राह्मण तर बाकीचे मराठा असतात.

पठाणांनी पळविलेल्या एडके पाटलांच्या मुलीची (गीताची) सुटका करण्यासाठी सातजण जातात. त्या तिन्ही पठाणांना ते मारतात. सातजणांपैकी रहाणे दौलतखानाकडे जाऊन पठाणांना मारणाऱ्यांना जीवदान देण्याविषयी सांगतो. सलाबतखान त्या सातजणांना शिक्षा म्हणून वेगवेगळी कामे देतो. साहेबराव सैन्यात असतो. त्यावेळी साहेबराव बहरामखानाची बायको आर्यानाची दासी म्हणून असलेल्या गीताची सुटका करतो. ते सातजणही सुटतात. त्यावेळी बक्षिसी म्हणून एडके पाटील त्या सात घराण्यात पाटीलकीचे वाटप करतो. त्यापासून सातपाटील हे आडनाव लावले जाते.

साहेबरावला 'राह देखूंगी' असे सांगितलेले पठाणबाई आर्याना गुरबतखान या दिराच्या भीतीने साहेबरावला घेऊन पुणे प्रांतातील खराडी या गावी येते. तिच्यासोबत आर्यन नावाचा मुलगा असतो. आर्यानाची आरेना होऊन ती स्वतःला मऱ्हाटा समजू लागते. तिथे साहेबराव जहागिरदार इम्रानखानला भेटून नापिकावू जमीन घेऊन शिवरामबुवाच्या सहकार्याने गाव वसवितो. गावात बारा बलुतेदार येतील अशी व्यवस्था करतो. गावात तालीम, मारुती मंदिर यांची रचना करतो. मराठ्यांच्या अधिपत्याखाली नव्याने गावगाडा निर्मितीचे कार्य कसे केले जाते याचे चित्रण यानिमित्ताने कादंबरीत पाहायला मिळते. पुढे आर्यनचा विवाह शिवरामबुवाच्या नातीशी-मर्दिनीशी होतो. आरेनरावाला दोन गावाची देशमुखी मिळते. सातपाटलाचे घराणे आरेनराव साहेबराव सातपाटील यांच्यापासून सुरू होते. त्या अफगाण मुलाला मराठी टिळा पठारे यांच्या कुळीचा लागला. पुढे आरेना आणि साहेबराव अफगाणला स्थलांतरित होतात. अशाप्रकारे साहेबरावचा प्रवास वांबोरी ते खराडी आणि अफगाणिस्तान असा होतो.

पेशवाईच्या कालखंडातील दसरत रानवा सातपाटील यांचा थोरला मुलगा असतो. चोरी करण्याच्या उद्देशाने आलेल्या चुलत भावाचा खून केल्यानंतर दसरत खराडीतून बाहेर पडतो. दयाजी शिंदे यांच्या फौजेत सामील होतो त्यावेळी छावणीसोबत असणारी तुळसाबावशी त्याला सांभाळते. लढाईत पराभव होत असल्याचे पाहून दसरत पळून जातो. अफगाण सैनिकाचे कपडे परिधान करून एका ठिकाणी आश्रयाला गेला असता तिथे फसवणूक होताना ध्यानात आल्यावर बाहेर पडतो. पुन्हा खराडीला पोहोचतो. खराडीत दसरतची बायको-मुले सुरक्षित असतात. पुन्हा शिंद्यांच्या छावणीत सामील होतो. युद्धातून पळून गेल्याचे शल्य त्याला पुसायचे असते. भाऊसाहेब पेशव्यांच्या सैन्याबरोबर उतरेला जातो. पानिपतच्या पराभवानंतर झोरावर या नावाने अफगाणिस्तानात झोरावरच्या घरी पोहचतो. पण झोरावरची पत्नी आफिया तो मराठी असल्याचे ओळखते ती दसरतला घेऊन त्याच्या मऱ्हाटी मुलुखात येते ती पुढे आफुबाई होते. तिच्यासोबत विठ्ठलरखुमाईची मूर्ती घेते. त्या मूर्तीच्या पायावर 'साहेबराव आणि आरेनाबाई यांना शिवरामबाबांकडून आपल्या मुलखाची आठवण म्हणून', असे लिहिलेले असते. अफगाणिस्तानाकडचे गाव साहेबराव-आरेनाने वसविले होते. दसरत-आफिया करंजे येथे येतात.

सातपाटील घराण्यातील जानराव ईस्ट इंडिया कंपनीच्या साम्राज्य विस्ताराच्या कालखंडातील म्हणजे दुसऱ्या बाजीरावाच्या कालखंडातील असतो. दसरत पाटलाचा नातू असलेला जानराव दुसऱ्या बाजीरावाच्या फौजेत असतो. फौजेतून बाहेर पडून कचरू या मित्राच्या सालपी या गावी येऊन रिकामे झालेले गाव पुन्हा वसवतो. गावात गावगाड्यातील सर्व घटक हळूहळू जमा होतात. आफुआजीला सांगून जानराव करंजेहून साल्पीत कुटुंब घेऊन येतो. सोबत विठ्ठलरखुमाईची मूर्ती असते. 'मुलुखागिरीला बाहेर पडणं ही सातपाटील लोकांची मूळप्रवृत्ती आहे' (पृ.३९६). असे कादंबरीचा निवेदक सांगतो. जानरावला रखमाजी आणि पिराजी अशी दोन मुले असतात. साल्पीत जानरावने ओढा अडवून जमीन बागायती केली. पंचक्रोशीत जानरावचा वचक असतो. जानरावच्या कालखंडातील काही वेदनादायी प्रसंगाचे चित्रणही आले आहे.

रखमाजी आणि पिराजी यांचा ब्रिटिश राजसत्तेचा म्हणजे व्हिक्टोरिया राणीचा कालखंड असतो. रखमाजी शेतात राबणारा तर पिराजी त्याच्या ताकदीने 'पीरादादा' म्हणून ओळखला जातो. पिराजीने उल्फी ही कोल्हाट्याची पोर उचलून आणलेली असते. पिराजीवर कुणीतरी विषप्रयोग केलेला असतो. त्या अवस्थेत तो उल्फी आणि मुलाला बाहेर पडायला सांगतो. उल्फी बलाकासीमित या इंग्रजी अधिकाऱ्याच्या नजरेस पडते ते तिला आश्रय देतात. तिला मुलासह स्वीकारून तिच्याशी लग्न करून दोघे इंग्लंडला जातात. रखमाजीचा शेवटचा मुलगा शंभुराव व्हर्नाक्युलर फायनलपर्यंत शिकलेला असतो. शंभुरावचे लग्न होते. विठ्ठल-रखुमाईची मूर्ती त्यांच्या वाट्याला येते. शंभुरावचा सुद्धा आजूबाजूच्या परिसरावर दबदबा असतो. भक्कम शरीरयष्टी असलेले सातपाटील

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

पुरुष, त्यांचे धाडस, कर्तृत्व, शौर्य यांमुळे त्या घराण्याचा वचक कायम असल्याचे ध्यानात येते. शंभुरावला, पत्नी तेजबाईकडून मुले होत नाहीत पण तेजबाई स्वत: तुळसाबाई हिच्याशी शंभुरावचे लग्न लावून देते. त्यांना पाच मुले आणि दोन मुली होतात.

शंभुराव हा पहिल्या जागतिक महायुद्धाच्या काळातील असतो. शंभुरावकडे नेतृत्वगुण असते. कौशल्यावर आधारित तो समस्या सोडवित असतो. त्याने गावातील दोन मुलांना कामधंद्यासाठी मुंबईला पाठविले. राजूशेठ या मित्राबरोबर मुंबईला गेला असता बलाकासीमित साहेबबहादूर यांच्याशी शंभुरावची भेट होते. त्यावेळी साहेबरावची पत्नी उल्फी हिच्याशीही शंभुरावची भेट होते. शंभुराव आणि उल्फीत नात्याचा धागा सापडतो. साहेबराव, शंभुराव, उल्फी असा एकत्रित फोटो काढतात. उल्फीने सांगितल्याने साल्पी गावातील पुरलेले धन शंभुरावला मिळते. शंभुरावची मुले तुळाजी आणि माणकोजी इंग्रजांच्या सैन्यात भरती होतात. यातून घराण्याची पिढी क्षत्रिय परंपरा सांभाळताना आढळते. पुढे स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडात तुळाजी पोलीस भरती होतो तर माणकोजी ट्रक ड्रायव्हर म्हणून जातो पण पुढे ट्रक व्यावसायिक होतो. तुळाजी आणि माणकोजी स्वत:च्या बुद्धीने निर्णय घेऊन कर्तृत्व सिद्ध करतात. जानरावप्रमाणे शंभुरावचे शेवटचे दिवस जनावरांच्या गोठ्यात जातात. शंभुराव वयाच्या ऐंशींव्या वर्षी मरण पावतो.

देवनाथ हा स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील सातपाटील घराण्यातील पुरुष आहे. देवनाथ हाच सातपाटील घराण्याच्या कुलवृत्तांताचा निवेदक आहे. देवनाथ वयाच्या सोळाव्यावर्षी साल्पी गाव सोडतो. आईने संगमनेर या ठिकाणी स्थिर होण्याचा निर्णय घेतला होता. देवनाथने पुणे विद्यापीठातून पदव्युत्तर पदवी पूर्ण केली. लेखक म्हणून जन्मत:च प्रतिभा प्राप्त झाल्याने प्रसिद्धी मिळाली. देवनाथ स्वत:ला प्रागतिक विचाराचा समजतो. सातपाटील या आडनावाची उत्सुकता होती त्यातून वडिलांकडून पूर्वजांविषयीची माहिती घेतली. तसेच माहितीचे अनेक स्त्रोत त्याला मिळत गेले. भारतीय लेखकांच्या शिष्टमंडळाचा सदस्य म्हणून ब्रिटनमध्ये गेला असता तिथे सातपाटील घराण्यासंबंधित असणारे रिचर्ड लेसिंग आणि अँथनी ब्लॅकस्मिथ यांच्याकडून पुराव्यासहित माहिती मिळते. रिचर्ड आणि देवनाथ एकमेकांचे नातेवाईक असतात. घराण्याच्या वंशवृक्षाची माहिती मिळविण्यासाठी साल्पी, करंजे, खराडी, वांबोरी या सातपाटील घराण्यांचे वास्तव्य असलेल्या गावापर्यंत पोहचतो. अनेक इतिहासतज्ज्ञ, भाषाभ्यासक यांच्या मतांचा आधार घेतो. थोडक्यात, सातपाटील कुलवृत्तांत' ही कादंबरी म्हणजे सातपाटील घराण्याचा वंश शोधताना बिंदूतून सिंधूचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला आहे ते खरे आहे.

'सातपाटील कुलवृत्तांत' या कादंबरीमध्ये अगदी तेरावे शतक ते एकोणिसावे शतकाच्या त्या त्या कालखंडातील '(जो जो मराठा जिथे जिथे गेला तिथे तो रुजला तिथला झाला पृ.७५५)' 'सामाजिक-राजकीय क्षेत्रातील महत्त्वाच्या व्यक्तिंना साक्षी ठेवून मराठा समूहामध्ये होत गेलेली राजकीय, सांस्कृतिक आणि आर्थिक स्थित्यंतरे मांडली आहेत. विविध मोहिमांच्या निमित्ताने मुलुखगिरी करणारा समाज, भटकंती दरम्यानचे त्याच्या नवीन ग्रामरचनेचे कौशल्य, स्वत:च्या ताकदीवर गाव वसवणे?' स्वतंत्रपणे राहून व्यक्तिमत्त्व घडविण्याची क्षमता, भाऊबंदातील वैर, शेतीधंद्यात लक्ष असणे, अपवादात्मकवेळी वयाच्या उत्तरार्धात वृद्धांची हेळसांड, श्रद्धाळूपणा, रीतीभाती जपण्याची मानसिकता अशी काही मराठा समाजाची वैशिष्ट्ये म्हणून कादंबरीत येतात. कादंबरीतील पुरुष बलदंड शरीरयष्टीचे लढवय्ये कर्तृत्ववान, धाडसी, संतापी, नेतृत्वगुण असणारे, तऱ्हेवाईक, भ्रमिष्ट अशा वैशिष्ट्यांनी युक्त तर स्त्रिया पुरुषांच्या बलदंड शरीरयष्टीवर, शौर्यावर भाळणाऱ्या, कधी स्वछंदी, बौद्धिक, भावनिक सामर्थ्य, शहाणपण असलेल्या आढळतात. कादंबरीत त्या त्या पात्रांच्या अनुषंगाने येणारी ग्रामीण वळणाची भाषा, निवेदनातून येणारी लेखकाची निरीक्षणे आणि चिंतने यातून कादंबरीचे वेगळेपण ध्यानात येते.

सातपाटील कुलवृत्तांत
रंगनाथ पठारे
शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, २०१९, पृ.७९६

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. COLLEGE ICHALKARANJI
Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

 ISSN No. 2319-6025
ISSN No. 2319-6025

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर
विद्वत्प्रमाणित, यु.जी.सी. मान्यताप्राप्त त्रैमासिक
(Peer Reviewed Referred Research Journal)
ISSN No. 2319-6025

शिविम संशोधन पत्रिका

वर्ष नववे : जोडअंक एकवीस आणि बावीस : जानेवारी ते जून २०२०

मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयातील विविध संप्रदाय

दिनांक १ व २ फेब्रुवारी, २०२०

3.3.2
③
(19-20)

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. COLLEGE
ICHALKARANJI

सद्‌गुरु गाडगे महाराज कॉलेज, कराड

(स्वायत्त महाविद्यालय)
ता. कराड जि. सातारा
राष्ट्रीय उच्चस्तर शिक्षा अभियान (रुसा)

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

※ अंतरंग ※

※ मध्ययुगीन मराठा कालखंडातील सामाजिक परिस्थिती.
डॉ. अभय पाटील. १

※ मध्ययुगीन मराठी संप्रदायातील कवितेची निर्मिती आणि रूपविशेष
डॉ. वामन सरगर २

※ मुस्लिम संतांच्या काव्यरचनेतील गुरुमहात्म्य
प्रा. लता ऐवळे ८

※ मध्ययुगीन कालखंडातील भक्ती परंपरेचे स्वरूप
डॉ. प्रियांका कुंभार १२

※ मध्ययुगीन मराठी साहित्यातील नवविधा भक्ती
अमृता थिटे १६

※ मध्ययुगीन संतवाङ्मय प्रवाह आणि स्त्रीसंतांचे स्थान
डॉ.शीतल गोर्डे-पाटील २०

※ मध्ययुगीन वाङ्मयातील मराठीचा भाषाभिमान
डॉ. प्रकाश दुकळे २४

※ मध्ययुगीन मराठी संप्रदायातील गुप्त बोलीचे स्वरूप
श्री. अनंता कस्तुरे २८

※ मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयातील मराठी संतांच्या हिंदी भाषेतील रचना - उद्देश व स्वरुप
डॉ. सुजय पाटील ३२

※ महानुभाव संप्रदायातील दुर्लक्षित पैलू
डॉ. भरत जाधव ३६

※ महानुभावीय संप्रदाय : एक आढावा
डॉ. बबन गायकवाड, ४०

※ ''मध्ययुगीन मराठीतील महानुभाव संप्रदायाचे वाङ्मयीन योगदान''
सुरेखा व्हसमने ४४

※ महानुभावांची मातृसंकल्पना
विश्रांती कांबळे ४८

※ महानुभावियांचे तत्त्वज्ञान : जीव, देवता, प्रपंच आणि परमेश्वर
श्री. प्रविणसिंह शिलेदार ५१

※ महानुभाव पंथाचे तत्त्वज्ञान व आचारधर्म
डॉ. लता मोरे ५४

※ मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयातील महानुभाव संप्रदाय
प्रा. संभाजी कदम ५८

※ 'महानुभाव पंथ साहित्य सरिता'
सौ.शुभांगी कुंभार ६२

※ 'महानुभाव संप्रदाय आणि वारकरी संप्रदाय यातील साम्यभेद'
प्रा.सौ.शैला माने ६६

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. COLLEGE ICHALKARANJI

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document certified

महानुभावियांचे तत्त्वज्ञान : जीव, देवता, प्रपंच आणि परमेश्वर

श्री. प्रविणसिंह शिलेदार,
डी.के.ए.एस.सी. कॉलेज, इचलकरंजी

महानुभावियांच्या तत्त्वज्ञानाची निर्मिती लीळाचरित्रातील चक्रधरांच्या तोंडी आलेल्या सूत्रावरुन झाली आहे. द.के. केळकर म्हणतात, ''चक्रधर आपले महनीय विचार शिष्यांपुढे प्रथम सूत्ररुपाने मांडीत असे व नंतर दृष्टांताने विशद करत असे.''

महानुभावियांचे तत्त्वज्ञान

महानुभावियांचे तत्त्वज्ञान सूत्रपाठ या ग्रंथाच्या आधारे मांडले गेले आहे. महानुभाविय संप्रदायात या ग्रंथाला 'महानुभावियांचा वेद' असे संबोधले गेले आहे. महानुभावियांच्या तत्त्वज्ञानानुसार हा पंथ द्वैती मताचा आहे. त्यांचे सारे तत्त्वज्ञान जीव, देवता, प्रपंच आणि परमेश्वर चतुःसूत्रीने फिरताना दिसते. श्रीधर कुलकर्णी म्हणतात, ''या पंथाला आपल्या धर्मातील आचार, विचार समाजापुढे नव्याने मांडावयाचे होते. केवळ अस्तित्वात असणाऱ्या संस्कृत ग्रंथांचा अनुवाद करुन अथवा भावार्थ सांगून त्यांचे कार्य भागण्यासारखे नव्हते.''

जीव

महानुभावियांच्या नित्यानित्य वस्तुविवेकात जीव हा स्वतंत्र पदार्थ असून तो 'अनादी' व 'नीत्य' आहे असे म्हंटले आहे. इथे 'अनादी' म्हणण्याचे कारण जीव हा सृष्टी निर्मितीच्या प्रारंभी अव्यक्त स्वरुपात असलेल्या चार पदार्थांपैकी जीव हा एक पदार्थ असल्यामुळे तो 'अनादी' आहे. तसेच तो 'नीत्य' आहे. तो कायमस्वरुपी आहे. तो नाही असे होणार नाही. महावाक्य या ग्रंथातील सूत्रात ते मांडले आहे. 'नित्य : केवळ : अनादि : अविद्यायुक्त वस्तू एकू आति : ते जीव शब्दे बोलिजे' यावरुन अनादी व नित्य अशी एकच वस्तू आहे आणि ती म्हणजे 'जीव' होय.

तसेच जीव हा मूळात स्फटीका प्रमाणे आहे पण त्याला अविद्येने ग्रासले आहे. या अविद्येमुळे त्याला काळसरपणा प्राप्त झाला आहे. 'जीवाचा माथा अनादि-अविद्या गा' जीवाला योग्य ज्ञान नसल्यामुळे तो मायेच्या बंधनात अडकलेला आहे. तसा जीव हा पाच पिर्शींनी युक्त आहे. ते पाच पिशी म्हणजे 'अनादि, अविद्या, अन्यथाज्ञान, जीवत्व व आदिमळ' होत. याचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी 'उद्धवगीते'त मडक्यांच्या उतरंडींचा योग्य असा दृष्टांत दिला आहे. या पाच पिशी म्हणजे त्या मडक्यांची उतरंडच होय. या उतरंडीतील सर्वात तळाचे मडके म्हणजे 'अविद्या' ते जर फुटले तर वरची मडकी आपोआप फुटतील. म्हणून जीव हा 'बद्धमुक्त' आहे. तो या पाच पिर्शींनी जरी बद्ध असला तरी परमेश्वर नित्य मुक्त असल्यामुळे तो या जीवाचा उद्धार करु शकतो. या परमेश्वराच्या प्रयत्नाने, ज्ञानाने, भक्तीने जीवाला मोक्ष मिळतो.

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

देवता

महानुभावांच्या मानलेल्या चार नित्य वस्तूंपैकी 'देवता' ही दुसरी महत्त्वाची वस्तू आहे. तसेच ती जीव, प्रपंच आणि परमेश्वर या तीन वस्तूंपेक्षा वेगळी आहे. याबद्दल वि. भि. कोलते म्हणतात की, ''श्रीचक्रधर स्वामींनी 'देवता' शब्द स्थूल मानाने जीवप्रपंचपरमेश्वरव्यतिरिक्त असलेल्या वस्तूविषयी वापरलेला असला तरी परमेश्वर या अर्थानेही तो वापरलेला आढळतो.''

या देवता एक नसून अनेक आहेत. दामोदर पंडिताने एका चौपदीत 'एक्यांशि कोडी सवाय लक्ष दहा : परि दळवाडे तया माजि तीनचि धुरा.' म्हणजे ८१ कोटी सव्वालक्ष दहा देवता आहेत. असे म्हटले आहे. हे सर्व देवता ९ थोवे (समूह) मध्ये बसवलेले आहेत. १)कर्मभूमीच्या देवता : १३ कोटी, २) अष्टैदेवयोनीच्या देवता : १३ कोटी, ३) अंतराळीच्या देवता : १३ कोटी, ४) स्वर्गींच्या देवता : ३३ कोटी, ५) सत्य कैलास वैकुंठाच्या देवता : ९ कोटी, ६) क्षीराब्धीच्या देवता : सव्वा कोटी, ७) अष्टभैरवी : ८ कोटी, ८) विश्व : १ कोटी, ९) माया १ कोटी अशा स्वरुपाचे देवतांचे वर्गिकरण महानुभावांनी कल्पिलेले आहे. असे जरी असले तरी ते परमेश्वर नव्हेत त्यामुळे त्यांना जीवाचा उद्धार करण्याचा अधिकार नाही.

महानुभावांनी या देवतांना कमी लेखले आहे. त्यांच्या मतानुसार देवता हा नित्यबद्ध आहेत. म्हणजेच देवतांच्या ठिकाणी अधीनत्व, अज्ञान आणि अविद्याबंध असे तीन बंध आहेत. या बंधनांमुळे देवतांना परमेश्वराच्या कायमस्वरुपी आधीन रहावे लागते. त्या केवळ ज्ञान, आनंद व ऐश्वर्य देऊ शकतात पण मोक्ष देऊ शकत नाहीत. कारण त्या परमेश्वर नाहीत. केवळ परमेश्वराला मोक्ष देण्याचा अधिकार आहे. म्हणून महानुभावीय देवतांची पूजा व उपासना यांना महत्त्व देत नाहीत. देवतांचे मुख्य कार्य कोणते असेल तर देवता सृष्टीतील जीवांना त्यांच्या योग्य व अयोग्य कर्मानुसार सुखदुःखात्मक फळ देणे होय.

प्रपंच

महानुभावांनी नित्य चार वस्तूंमध्ये 'प्रपंच' अनित्य मानलेला आहे. सूत्रपाठ या ग्रंथात नित्य आणि अनित्य याचे दोन भाग पाडलेले आहेत. 'एकु नित्य वर्गु : एकु अनित्य वर्गु' यात 'नित्यवर्गी जीव : देवता : परमेश्वरु : उरेति' म्हणजे जीव, देवता आणि परमेश्वर या तीन वस्तुंचाच नित्य वर्गात समावेश केला आहे. तर प्रपंचु व्यभिचारिया 'दु : खरुपता : पापमूलता : अनित्यता इथे तीन्ही नव्हेति तरी संसारावाचौनि आणिक काही गोमटे असे' 'संसारु भणिजे हा दीर्घ स्वप्नू गा', 'प्रपंचु अनित्यो', 'चेइलेया स्वप्नु लटिका : तैसा अपरोक्षज्ञानिया प्रपंचु मिथ्या' ही सर्व वचने पाहिली असता महानुभावांनी प्रपंचाला 'अनित्य' मानले आहे.

या प्रपंचाचे दोन भाग कल्पिले आहेत. १) कारण – प्रपंच व २) कार्य – प्रपंच. यातील कारण – प्रपंच हा नित्य असून कार्य – प्रपंच हा अनित्य आहे. वरती दिलेली सर्व उदाहरणे ही कार्य – प्रपंचाविषयी आहेत. चक्रधरांनी 'प्रपंच' हा शब्द कार्यप्रपंचाला अनुलक्षून उच्चारलेला आहे. कार्यप्रपंच हा स्वतंत्र पदार्थ नसून अव्यक्त प्रपंचाचे ते व्यक्त स्वरुप होय.

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

कारण प्रपंच हा कार्य प्रपंचाचे मूळ स्वरुप होय. हा प्रपंच पंचमहाभूते व त्रिगुण यापासून बनलेला आहे. 'पाचे भूते गुण त्रिविधा : हे भिन्न प्रकृती अष्टधा : या आठांचा सांगात बांधा : प्रपंचाचा' म्हणजेच पृथ्वी, जल, अग्नी, वायु आणि आकाश ही पंचभूते व सत्व, रज आणि तम हे त्रिगुण आहेत. याना अष्टधा प्रकृती असे म्हणतात. या सर्वांपासून विस्तारलेला प्रपंच म्हणजे कारण प्रपंच होय.

परमेश्वर

वेदांत आणि महानुभाव यांची परमेश्वराविषयीची मते वेगवेगळी आहेत. वेदांतात ब्रह्म हे अंतिम मानलेले असून ईश्वर हे त्याचे गौण स्वरुप आहे असे समजले जाते. याउलट स्थिती महानुभाविय तत्त्वज्ञानात आहे. महानुभाविय ईश्वरास प्रमुख स्थान देतात आणि ब्रह्मास त्याचा एक भाग मानतात. 'चैतन्यापर परमेश्वरु', 'चैतन्यापरु परमेश्वरु पाविजे' या सूत्रांवरुन सर्वश्रेष्ठ अशा ईश्वराचे अव्यक्त स्वरुप हे सर्व अव्यक्त मायेच्या पलिकडे आहे असे मानले जाते. तसेच ब्रह्म आणि ईश्वराला एकत्रितरित्या 'चैतन्यापर परमेश्वरु' असा शब्द उच्चारला जातो.

परमेश्वराच्या सामर्थ्याने वर्णन करत असताना तो अनादि, नित्य, अव्यक्त, स्वयंप्रकाशी, सर्वव्यापक, ज्ञानमय, आनंदमय, सर्वसाक्षी व सर्वकर्ता आहे असे वर्णन केले जाते. असा हा परमेश्वर नित्य मुक्त आहे असे समजले जाते. परमेश्वर नित्य मुक्त आहे म्हणजे अज्ञान, अधीनत्व, अविद्या व बंधनापासून तो मोकळा आहे. अशा ईश्वराचे मूळ स्वरुप 'बुद्ध' म्हणजे संपूर्णतः ज्ञानमय असल्यामुळे तो अज्ञानापासून मोकळा आहे. तसेच तो स्वतः परमेश्वर असल्यामुळे अधीनत्वबंधापासूनही मोकळा आहे आणि केवळ असल्यामुळे अविद्याबंधापासूनही मोकळा आहे. या तिन्ही बंधापासून मूळातून मुक्त असल्यामुळे परमेश्वर कायमस्वरुपी (नत्य) मुक्त आहे. मात्र या त्रिदोषांनी जीव, देवता आणि प्रपंचाची स्वरुपे मलीन झालेली आहेत. परमेश्वर या पासून लांब असल्यामुळे त्याला या तिनही वस्तूंचा उद्धार करण्याचा अधिकार आहे.

जीव, देवता, प्रपंच आणि परमेश्वर यांचे कधीच ऐक्य साधले जात नही. ते एकरुप होऊ शकत नाहीत. ही चारही वस्तू एकमेकांपासून भिन्न आहेत. असे हा पंथ मानत असल्यामुळे महानुभाविय पंथाला 'द्वैती' पंथ असे मानले जाते.

संदर्भ

१. केळकर दत्तात्रय केशव, मार्च १८८४, मराठी साहित्याचे सिंहावलोकन, मनोहर ग्रंथमाला प्रकाशन, पुणे.
२. कोलते विष्णू भिकाजी, १९६९, महानुभाव तत्त्वज्ञान, अरुण प्रकाशन, मलकापूर (वऱ्हाड)
३. नसिराबादकर ल.रा., जुलै १९९१, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
४. ढेरे रामचंद्र चिंतामण, २६ सप्टेंबर १९७७, शोध शिल्प, विश्वकर्मा साहित्यालय, पुणे.
५. कुलकर्णी श्रीधर रंगनाथ, १९७०, प्राचीन मराठी गद्य, सिंधू पब्लिकेशन्स, मुंबई.
६. प्रा. देशमुख भगवंत, प्रा. गाडगीळ स.रा., श्री चक्रधर निरुपित, 'दृष्टांत पाठ', जोशी ब्रदर्स, औरंगाबाद.

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document certified

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-63-February-2020

स्त्रिया आणि आरोग्य

प्रा.डा. रूपाली वि. सांभारे

दत्ताजीराव कदम कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय इचलकरंजी

प्रस्तावना:

समाज सातत्याने बदलत असतो. त्या बदलाचे पडसाद महिल्यांच्याही जीवनमानावर होत असतात. यातुन त्यांची भुमिका, महत्वाकांक्षा आणि दृष्टीकोन यामध्ये ही मोठा बदल होत आहे. स्त्रियांच्या आरोग्याच्या समस्येबाबत विचार करत असताना स्त्रियांना आरोग्य सेवांची उपलब्धता करून देणे, स्त्रियांना आरोग्य सेवांपर्यत पोहचतील यासाठी प्रयत्न करणे हे महत्वाचे आहे. स्त्रियांनी स्वत:च्या आरोग्य गरजांचे प्रकटीकरण करता यावे यासाठी स्त्रियांना सक्षम बनविण्याची गरज आहे. पुरूषप्रधान समाजव्यवस्था, कुटुंब आणि स्वत: स्त्रिया सुध्दा आपल्या आरोग्य गरजा केवल पुनरूत्पादक चौकटीतच बघतात. स्त्रियांनीही चौकटीच्या पलिकडे आपल्या पारंपारिक साचेबंद भुमिकांच्या पलिकडे जाण्यासाठी सक्षम करणे गरजेचे आहे. भारतीय पुरूषप्रधान संस्कृतीत महिलांच्या कडे, त्यांच्या अधिकाराकडे, व्यक्ती स्वातंत्र्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन मात्र अजुनही संकुचित आहे तो दृष्टीकोन बदलण्याची गरज आहे.पुरूष प्रधान भारतीय समाजात महिला व मुलींना सर्वच क्षेत्रात वंचित ठेवले गेल्याने त्यांची स्थिती दयनीय आहे त्याचबरोबर त्याच्या आरोग्याचीही स्थिती निकृष्ट अशीच असल्याने त्यांच्या आरोग्याची काLजी घेण्यासस्ठी ठोस धोरणे आखणे व कार्यक्रम राबविणे अगत्याचे झाले. भारतीय राज्यघटनेच्या 38, 39 व 41 सव्या कलमात भारत सरकारने कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्विकारून त्या दृष्टीने उपाय सुचविले आहेत. अन्न, वस्त्र निवारा या मूलभूत गरजा बरोबरच शिक्षण आणि आरोग्य या दोन गरजांचाही समावेश झाला आहे. कोणत्याही राष्ट्राचा विकास साधण्याची क्षमता मोजण्याचा एक प्रमुख मापदंड ते राष्ट्र अथवा राज्य सर्व नागरकिांना आरोग्यदायी जीवन दे शकते का बनला आहे. आरोग्याला म्हणुनच विकासाच्या संकल्पनेत खुप महत्व आहे. 1978 साली भरलेली आल्मा

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. ICHALKARANJI
Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-63-February-2020

आटा आंतरराष्ट्रीय आरोग्य परिषद ही आरोग्य संदर्भातील घडामेडीमध्ये अतिशय महत्वाची मानली जाते. या आरोग्य परिषदेमध्ये 2000 सालापर्यंत सर्वांसाठी आरोग्य हे उदि‌दष्ट स्वीकाराले गेले. या व्यासपीठावर हे नमूद करण्यात आले की आरोग्याचा संबंध हा आर्थिक, सामाजिक स्तराशी आहे.सर्वासाठी आरोग्य हे स्वप्न प्रत्यक्षात उतरण्यासाठी देशांनी प्राथमिक आरोग्य सेवांवर लक्ष केंद्रित कोले पाहिज यावर जोर दिला गेला.सर्व राष्ट्रांनी सर्वाना परवडतील अशा पध्दतीने उच्च प्रतीच्या प्राथमिक आरोग्य सेवा रोगप्रतिबंधक, रोगनिवारक व आरोग्यसंवर्धक उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत असे या परिषदेत नमूद करण्यात आले. ऐतिहासिकदृष्टया आरोग्याच्या व्याख्येत जरी बदल होत गेलेला असला तरी आरोग्य म्हणजे जागतिक आरोग्य संघटना 1948 नुसार आरोग्य म्हणजे केवL आजार आणि विकलांगतेचा अभाव नाही तर आरोग्य म्हणजे संपुर्ण शारिरीक, मानसिक, सामाजिक स्वास्थाची स्थिती.

संशोधनाची उददिष्टये :

1) स्त्रियांच्या आरोग्याची पाश्र्वभूमी अभ्यासणे.

2) स्त्रियांच्या आरोग्यासाठी शासनाने कार्यान्वीत केलेल्या विविध योजना.

3) स्त्रियांच्या आरोग्यासाठी उपाय योजना सुचविणे.

संशोधन पध्दतीशास्त्र :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक, संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे स्त्रोत :

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम स्त्रोतावर आधारित असून विविध अभ्यासक, संशोधकांनी लिहिलेल्या पुस्तके, मासिके व इंटरनेट इ|चा वापर या शोध निबंधासाठी करण्यात आला आहे.

आरोग्याच्या प्रमुख मापदंडामध्ये मृत्युदराशी निगडीत मापदंड, आजाराचा प्रार्दुभाव व तीव्रतेशी संबंधीत मापदंड ,विकलांगतेशी संबंधीत मापदंड, पोषण दर्जाशी निगडीत मापदंड, आरोग्याच्या सेवांच्या उपलब्धते व वापराशी निगडीत मापदंड, सामाजिक व मानसिक

DATTAJIRAO ... COLLEGE ICHALKARANJI
Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-63-February-2020

आरोग्याशी निगडीत मापदंड, सामाजिक पार्यावरणाशी निगडीत मापदंड इ. मापदंडाचा समावेश होतो. यापैकी कोणत्याही मापदंडाचा अभ्यास करून स्त्री पुरूषाच्या स्थितीची तुलना केली तर स्त्रियांची स्थिती ही बिकट असल्याचे दिसून येते उदा. स्त्री बालिकांचा मृत्युदर हा भारतात दर हजार बालिकांमागे 69 इतका आहे.माता मृत्यू दराचे प्रमाण जगात 430 दर 100000 बाLंतपणात तर विकसनशील देशासठी 470 इतका आहे.भारतात हाच दर 570 इतका आहे.

पुरूषांच्या तुलनेत स्त्रिया आरोग्य सेवांचा वापर कमी करतात. बाहयरूग्ण विभागातील सेवांचा वापर करणारया प्रत्येक तीन पुरूषांमागे एक स्त्री या सेवा वापरते. प्राथमिक आरोग्य केंद्रांच्या बाबतीत ही संख्या पाच पुरूषांमागे एक स्त्री इतकी आहे. स्त्रिया पारंपारिक घरगुती उपचारांचा उपयोग जास्त प्रमाणात करतात. राष्टीृय कुटूंब आरोग्य सर्वक्षणा च्या तिसरया फेरीतील सर्वक्षणात 2005 2006 असे दिसुन आले आहे की, भारतातील अध्याहून जास्त 55प्रतिशत स्त्रियामध्ये रकतपांढरीचा रोग आढLतो. गरोदर स्त्रियामध्ये पण रकतपांढरीचे प्रमाण वाढले आहे.

भारतामध्ये माता मृत्यु दर हा खुप जास्त आहे. पुनरूउत्पादक वयोगटातील मृत्युपैकी 15 प्रतिशत मृत्यु हे गरोदरपणाशी संबंधीत गुंतांगुंतीचे किंवा बाLंतपणात होतात. बाLंतपणात मृत्यु पावणारया प्रत्येक स्त्रियांच्या मागे गरोदरपणाशी संबंधित आजार झालेल्या 16 स्त्रियां असतात. याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे स्त्रियांचे कमी वय. स्त्रियांच्या मृत्युच्या प्रमुख कारणे पाहाता गर्भपात , गर्भाची स्थिती व्यवस्थित नसणे, रक्तपात रक्तपांढरी व विषामुLे झालेला रक्तदोष असलेली दिसून येतात.

स्त्रियांच्या आरोग्यासंर्दभात सरकारी योजना कार्यक्रम आणि धोरण

भारतातील आरोग्य विषयक धोरणांचा अभ्यास करताना वसाहत काLातील राज्यसंस्थेच्या आरोग्यविषयक विचारांचा आढावा घ्यावा लागतो. कारण अभ्यासकांनी दाखवून दिले की पाश्चिमात्य वैद्यकीय शास्त्रांची वाढ आणि विस्तार हे सामा्रज्यवादाचा

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-63-February-2020

अविभाज्य भाग होते. या काLात राज्यसंस्थेचा रस हा केवL दोनच गोष्टींमध्ये होता. ब्रिटिश सैनिकांच्या आरोग्याची जपणूक करणे आणि भारतातील लोकांची श्रमशक्ती टिकवून ठेवणे. त्यामुLे 20 व्या शतकाच्या सुरूवातीपासुनच भारतात ब्रिटिश राजवटीने आरोग्याच्या कार्यक्रमावर भर दिलेला दिसून येतो. भारतीयांच्या आरोग्यविषयक कल्पना जरी मागास असल्या तरी त्या साम्राज्याच्या फायदयासाठी सुधारता येणे शक्य आहे आणि आवश्यकही आहे या विचारातुन हे कार्यक्रम सुरू झाले. कामगारांची नवी पिढी निर्माण व्हावी यासाठी गर्भवती महिला व नवजात बालकांच्यासाठीच्या योजनांच्या यामध्ये समावेश होता. स्त्रियांचे आरोग्य केंद्रस्थानी आले ते याच विचारातून की भावी राष्ट्र हे सशक्त बनविण्यासाठी निरोगी नागरीकांची गरज आहे. त्यामुLे स्त्रियांच्या आरोग्यासाठी नाही तर निरोगी भावी पिढीसाठी गर्भवती स्त्रियांकडे तसेच बाLंतपणाच्या प्रक्रियेकडे लक्ष दिले जा} लागले. स्वातंत्रयप्राप्ती नंतर भारताच्या संविधानात्मक तरतुदीनुसार सर्व नागरीकांना आरोग्यसेवा पुरविणे हे कर्तव्य मानले गेले. भारतात अतिशय विस्तृत व व्यापक अशी सार्वजनिक आरोग्यसंस्थाची व्यवस्था आपल्याला दिसते, यामध्ये प्रतिबंधात्मक, रोगनिवारक आणि आरोग्यवर्धक सेवांचा समावेस असणे अपेक्षित आहे. आरोग्याच्या क्षेत्रात सरकारने अनेक योजना उपक्रम राबविले आहेत. आजच्या घडीला स्त्रियांच्या आरोग्याबाबत सर्वात महत्वाची आरोग्य योजना हया महिला व बालक यांच्या साठी राबविल्या जात असलेल्या दिसून येतात. यामध्ये

मातृत्व अनुदान योजना, जननी व शिशू सुरक्षा कार्यक्रम, गर्भवती पारू योजना, इंदिरा मातृत्व योजना, प्राधानमंत्री मातृ वंदना योजना इ.

सार्वजनिक आरोग्य विभाग मार्फत गरोदर माता व इतर मातांच्या संबंधित असणारया कल्याणकारी योजना

जननी सुरक्षा योजना, जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम 2011, कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया, विमा योजना,

DATTAJIRAO KADAM A.S. ICHALKARANJI
Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-63-February-2020

सुधारित सावित्रीबाई फुले कन्या योजना 2007, मातृत्व अनुदान ुयोजना 1997, 98 अशा योजनांचा समावेश आहे.

युनिसेफच्या आकडेवारी नुसार, भारतात आजही काही प्रमाणात बालविवाह होतात यामध्ये महाराष्ट्रात बालविवाहाचे प्रमाण 9 प्रतिशत असलेले दिसून येते या बालविवाहामुLे माता मृत्यृ, गर्भपात, कुपोषित अर्भके जन्माला येणे यासारखे प्रश्न निर्माण होत आहेत. 10 पैकी 4 विवाहीत स्त्रिया वयाची विशी गाठण्याआधीच आई झालेल्या असतात.निम्न जातीमध्ये तसेच आदिवासी जमातीमध्ये याचे प्रमाण जास्त असलेले दिसून येते.याचे कारण आर्थिक दुर्बलता, शिक्षणाचा अभाव, असुरक्षितता अशा एक ना अनेक कारणांनी या समाजातील जुन्या रूढी परंपरानुसार जीवन व्यथित करणे पसंत केले जाते. अगदी 12 ते 17 वयातील मुलींचा विवाह लावून दिला जातो.

बालविवाहाला विरोध करण्याचे सर्वात महत्वाचे कारण हे सामाजिक प्रश्नाबरोबरच मुलींच्या शरीराची होणारी हानी हे आहे. लहान वयात येणरया मातृत्वाच्या ओझामुLे मातामृत्युचा धोका उदभवतो यामुLे स्त्री आरोग्याच्या संदंभात हा अतिशय गंभीर प्रश्न आहे याकडे अजुनही लक्ष देणे गरजेचे आहे.

स्त्रियांच्या आरोग्याच्या जागृती साठी उपाय

1 नियमीत चेकअप

स्त्रियांनी नियमीत 6 महिन्यातून एकदा तरी आपल्या संपुर्ण टेस्ट करून घेणे गरजेचे आहे. क^न्सर सारख्या आजाराचे तर पहिल्या किंवा दुसरया स्टेजमध्ये निदान झाले तर तो पूर्णपणे बरा हो} शकातो. पण आपल्याकडे क^न्सरचे निदान खूप उशीरा कLते त्यामुLे होणारया मृत्युचे प्रमाण हे जास्त असल्याचे दिसून येते.

2 पौष्टीक आहार

स्त्रिया घेत असलेल्या आहार हा सकस व पौष्टीक असत नाही त्यामुLे त्यांना मिLणारे अनेक आजारांना तोंड दयावे लाहाते त्यांच्यामध्ये असलेले हिमोग्लोबीन चे प्रमाण कमी

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-63-February-2020

असल्याचे पाहावयास मिLते त्यामुLे त्यांच्यामध्ये चौरस आहार घेण्यासठी मार्गदर्शन किंबहूना चौरस आहाराचे महत्व याविषयी तज्ञ व्यक्ती कडून व्याख्यानाच्या माध्यमातून मार्गदर्शन करणे गरजेचे आहे.

3 वजनावर नियंत्रण

अति वजन वाढल्याने अनेक आजारांना निमंत्रण मिLत असल्यामुLे या गोष्टीकडे लक्ष देणे किती गरजेचे आहे. अनेक स्त्रिया वाढत्या वजनाच्या बाबतीत निष्क्रीय असतात याविषयी ही त्यांनी लक्ष देणे गरजेचे आहे,

4लैंगिक संबंधातून होणारया जंतुसंसर्गापासून स्वत:चे रक्षण केले पाहिजे

लैंगिक संबंधातुन निर्माण होणारया आजाराविषयी माहीती घे)न त्यापासून स्वत:चे रक्षण केले पाहिजे.एडस ची तपासणी ठरावीक काLाने करून घेतली पाहिजे.

5पुरेशी विश्रांती आणि पुर्नजागृत होणे

स्त्रिया घरी किंवा घरच्या शेती व उदयोगधंदयात विनामोबदला श्रमिक म्हणून काम करतात. स्त्रियांना दुहेरी भुमिका पार पाडावी लागते.घरगुती कामाची जबाबदारी अजुनही स्त्रीचीच मानली जाते.स्त्रियांच्या या दुहेरी कामातुन उद्‌भवणारया कंबरदुखी पाठदुखी यासारख्या तक्रारी नेहमीच्याच आहेत म्हणून दुर्लक्ष केले जाते.

6 महिलांना त्यांच्या आरोग्याची जबाबदारी पेलण्यास सक्षम करणे

महिलांना त्यांच्या आरोग्याच्या बाबतीत जागृत करून त्यांच्या आरोग्याला नुकसान करत असलेल्या गोष्टी टाLून स्वत:ची जबाबदारी स्वत: पेलण्यासठी तयार केले पाहिजे.

7 स्त्रियांच्यात सेवा संसाधने आणि उत्पादनांची ओLख करून दे)न निरोगी राहण्यासाठी माहीती देणे.

बाजारामध्ये अनेक सोपी सुटसुटीत गर्भनिरोधक तंत्रज्ञान उपलब्ध आहेत पण त्यांचा वापर जर योग्य किंवा व्यवस्थितरित्या केला गेला नाही तर स्त्रियांच्या शरीरावर ती अत्यंत घातक ठरू शकतात.काही वेLा अशा पध्दती विषयी अपुरी माहीती व काही प्रमाणात जोर

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-63-February-2020

जबरदस्तीने स्त्रियांच्या गLी उतरवल्या जातात याबरोबरच स्त्रियांच्य आरोग्याची तपासणी व वेLोवेLी फेरतपासणी केली जात नाही. अनेक वेLी स्त्रियांना इतर ठिकाणी बंदी असलेली गर्भनिरोधके पुरविली जातात.

8 गर्भपात

गर्भपाताच्या वेLी योग्य काLजी न घेणे किंवा गर्भपातातून विषारी पदार्थाचा प्रादुर्भाव झाल्यामुLे अनेक महिला मृत्यु पावतात.

9 वैदयकीय सोयी

प्राथमिक व सामुहिक आरोग्य केंद्राचे जाLे हे मोजक्याच गरोदर स्त्रियांपर्यंत पोहचते.एकंदरीत प्रतिकुल सामाजिक आर्थिक परिस्थिती कुपोषण व आरोग्य सेवांची कमतरता याचा परिणाम म्हणजे गरोदर स्त्रिया गर्भपात विविध रोगांचा संसर्ग उ. प्रश्नांना जास्त त्रस्त होतात. आजही 60 प्रतिशत हून जास्त महिलांना गरोदरपणात कोणतीही वैद्यकीय मदत घेण्यासठी अनुउत्साही असलेल्या दिसतात.

स्त्रियांच्या मध्ये आरोग्य सेवांचा वापराबाबत उदासीनता असलेली दिसून येते.अनेक वेLा आरोग्यसेव उपलब्ध नसतात किंवा पुरेशा प्रमाणात मिLत नाहीत

10 व्यायाम

स्त्रिया आपल्या शरीराकाडे पूर्णपणे दर्लिक्ष करीत असल्याचे दिसुन येते.स्वत:साठी थोडा वेL काढून दररोज किमान 30 मिनिटे शारिरीक व्यायामासाठी देणे आवश्यक आहे पण याबाबतीत स्त्रियांच्या मध्ये उदासीनता आढLते.

सारांश

स्त्रियांच्या आरोग्याच्या प्रश्नाचे मूL हे स्त्रियांच्या स्वत:च्या शरीराबददल असलेल्या अज्ञानात भीतीत तिरस्कारात दडलेले आहे. स्त्री चLवLीतून स्त्रीवादी आरोग्य शिक्षणाला सुरूवात झाली. शरीर साक्षरता स्वत:च्या शरीराला समजून घे}न त्याच्याशी मैत्री करण्याचा प्रयत्न केला गेला. बा^स्टन विमेन काल्ेक्टीव्ह हया स्त्री वादी गटाने एकत्र ये}न अवर

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document certified

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-63-February-2020

बा^डी अवरसेल्फास नावाच्या पुस्तकाची निर्मिती केली वेद्यकीय ज्ञान स्त्रियांना काही वेL::ा त्यांच्या शरीरापासून दूर नेते अनेक वे स्त्रियांना गरज नसलेल्या उपचरांना सामोरे जावे लागते. म्हणुन यासाठी यामध्ये सविस्तर चर्चा करण्यात आलेली आहे.

थोडक्यात स्त्रियांच्या आरोग्याबाबत जरी योजना राबविण्यात येत असल्या तरी अजुनही त्या सर्व सामान्य स्त्रियांच्या पर्यत पोाेहचल्या गेलेल्या नाहीत. त्याच्यामध्ये जाणीव व जागृती महत्वाची आहे.

संदर्भ:

1) प्रा|चंद्रकांत खंडागे (2200) आरोग्याचे समाजशास्त्र मिरर पिंटिंग प्रेस, कोल्हापूर.

2) Official website of Ministry of Women and Child Development, Govt. of India.

3) Official website of National Commission for Women

4) NCSL .org/ research/health/improving-women-health-2013

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

"Social Transformation Through Dynamic Education"

BHARATI VIDYAPEETH POONA
BHARATI VIDYAPEETH
PUNE

BHARATI VIDYAPEETH'S

LAW COLEGE

(Affiliated to Shivaji University & Recognised by the Bar Council of India)

KOLHAPUR | SANGLI | KARAD

RESEARCH JOURNAL

Vidhi Bharati

ISSN : 2321-6271

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. COLLEGE
ICHALKARANJI
ICHALKARANJI

SPECIAL ISSUE

Proceedings of

One Day National Seminar on

'Justice for all in the Process of Social Transition: Issues and Challenges'

Saturday 14th March, 2020

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

Year - 06 2020 - 21 Issue - 06

INDEX

1. **Child Welfare And Social Transformation - A Critical Study**
   Dr. K. S. Jayakumar — 1-5

2. **Justice For Mathadi Worker**
   Dr. Rupali Vishvanath Sambhare — 6-9

3. **Depiction Of Women In Literature Through Ages**
   Prof. Esthersarina kumari — 10-14

4. **Farmers Suicides In India : Causes And Response Of Government**
   Dr. Bibiaisha A. Kazi — 15-17

5. **Deliberation On The Social Transition Of Distributive Justice In The Context Of Socio-environmental Justice: Its Importance In Water Allocation With Special Reference To Maharashtra**
   Miss. Kranti Janardan Bhovate — 18-20

6. **Justice P. N. Bhagwati And Public Interest Litigation : A Social Transition In India**
   Ms. Madhuri D. Kharat — 21-24

7. **Labour Law Reforms And Social Justice: An Analysis**
   Ravi Janardan Bhovate — 25-31

8. **Justice For Women And Children : Issues And Challenges In The Process Of Socialtransition**
   Mrs. Shreelakshmi Sayajirao Raje Bhonsle — 32-35

9. **Issues And Challenges Of Working Women In India**
   Aditi Abhijeet Desai — 36-39

10. **Panorama Of Issues And Concerns Relating To The Access To Justice Of Undertrial Prisoners In India.**
    Adv. Rashmi Naveen Arawattigi — 40-44

11. **Need Of Justice To Victims Of Women Trafficking In India**
    Miss. Bhakti Sharad Bhosale — 45-47

12. **Declining Participation Of Women In Labour Force : Issues And Challenges**
    Charusheela C. Khairnar
    Prin. Dr. Nitesh Chaudhary — 48-51

13. **Reformation And Rehabilitation Of Women Prisoners : Real Justice**
    Mrs. Manisha Yogesh Kale — 52-56

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. COLLEGE ICHALKARANJI

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

JUSTICE FOR MATHADI ...

* Dr. Rupali Vishvanath Sambhare

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

I. INTRODUCTION

Since ancient times, human beings are constantly struggling for their existence and creating endless efforts for their survival in this universe. They are always busy with economic activities to meet basic needs of their life. In reality, economical activities in human society are as old as formation of society itself. The prime objective behind these activities is to fulfill the daily requirements of human beings. While human life is shaped by these economic processes. The nature of these processes has been constantly changing as per the changing social life of man, his social relations or his problems.

In short, from pre-historical, ancient and modern period man is always engaged with economic actives to fulfill his requirement with the limited labor. According to the study from stone-age to the present scientific modern age; the nature of economic activities is changing over the period; but it has greatly affected the whole human life.

II. THE OBJECTIVES OF THE STUDY

1) To study the Mathadi workers concepts and social Justice.
2) To understand the social problems of Mathadi workers.

III. METHODOLOGY OF THE STUDY

This present paper is based on both the ...

ignored only for the reason that it is unorganized. The workers from the unorganized sector do not get any benefits. Therefore it is duty of government as well of society to take care of their feelings and treat them in humanistic way. But unfortunately this does not happen. Forget about researchers even daily newspapers and magazines also hardly ever give voice to the serious issues of workers.

The unorganized business forms in market yards, grocery shops, transport companies and the like provide work to thousands of needy, illiterate, unskilled but physically strong and stout, lower class males and females in the state. Though the service in such unorganized sectors is an important source of income to the people, the living and working conditions are deplorable because of the typical nature and structure of the organizational set up. Their place of work is not fixed. Therefore, sufficient ventilation, temperature, lighting facilities etc. cannot be assured. They, either work in big Godowns or on streets where they have to bear the sun, rain and cold climate. Moreover, the workers are not given wages for their labour. They work on piece rate basis which has no set standards. Neither the government nor the owners have set up the standard. The workers fix the rates themselves on the basis of the distance or work load. Since no standard changing patterns are available, normally people who give work to these workers also ...

day's expenses is not guaranteed. This shortage of work often forces workers to be at the mercy of the owners. Naturally, the owners also exploit them in terms of work rates, etc. and make them to work according to their offers. Such practices are observed everywhere in the state. The laws applicable to the industrial workers are not applicable to Mathadi workers. Neither the employers, government, trade unions nor the voluntary organization provide the required welfare facilities to them. This coupled with their working and living conditions forced them to unite in the bigger cities but such union seems to be strong only in Pune and Mumbai.

However, the government of Maharashtra has enacted a Mathadi Workers Act, 1966 ***Mathadi means a person carrying a load of material either on his Head (Matha) or on his back to stack at the appropriate place. These operations include loading unloading stacking, carrying, weighing, measuring or such other works including work preparatory or incidental to such operations***. Under this act the mathadi board is formed through which the act is implemented. Besides this act, mathadi worker schemes have been decided by the government for different places, through which certain facilities are given to the workers. Despite this, most of the workers are alcoholic patients addicted to bad habits and suffer from personal, family, financial and health problems, which they still, are unable to overcome. Considering this condition, the researcher has selected this problem to study and find out the points of interventional in providing solutions to the problem for improving the living and working conditions of Mathadi workers in Sangli district.

IV. RISE OF MATHADI WORKER ACT

In Maharashtra "The Maharashtra Mathadi Hamal and Other Manual Workers Act"was passed in the year 1969 due to the endless efforts of Dr. Baba Adhav. But the implementation of the act started from 1980. The act was formed with the objectives like worker's welfare, safety at workplace health measures, provision of terms and conditions, for better service and to avoid unemployment. In addition to this for completion of all these aspects appointment of a committee was also an important objective. Mathadi and unprotected workers committee was established. To perform all these task establishment of committee was also an important objective of this act; and due to this following points are observed in respect to life of a Mathadi worker.

- **Difficult Life**

As the payments of Mathadi worker is based on work, there will be no assurance of monthly payment. In absence of rules workers are exploited at low wages. The working period depends upon the transportation of goods .The worker cannot solve these problems at individual level so there is need of organized effort. However the worker is incapable in this respect due to his illiteracy, ignorance and economic inferiority complex. Because of difficulties in forming organization; this class remained unnoticed by the researchers and scholar. The literature available is meager in comparison to other studies. So the workers are facing number of economic, social, families health related problems.

- **Entrance into Occupation**

The workers in an unorganized sector do not have any other alternative instead of hard work. Consequently labour is the only capital they possess. Due to shortage of capital they are unable to do any other business; it leads them to live a miserable life.

- **Disregarded By Society**

They have inferior quality of work status. Worker unions have failed to bring status to workers and also in providing them position in society. Even at present the workers get inhuman treatment in the society. In current society, they are economically backward so the educated person as well as those who believe in principal of equality must try to lift up workers status in society. The social workers and NGO's should take initiative efforts for the welfare of workers.

- **Ignored by Owners**

In present scenario workers are treated inferior to machines .The mechanical problems in machines cause interruption in production but in case of human beings they can be easily al[illegible]son. Thus there is no importance [illegible]dships. On

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified
DADA[illegible] COLLEGE • ICHALKARANJI •

one hand the industrialists are making profits and being richer whereas workers are striving for the daily bread. Mill owners are not ready to pay for safety of workers.

- **Working Conditions / Risk at Work Places**

The working conditions of porters are dangerous. There is shortage of clean drinking water, toilets, cleanliness, ventilation and lighting and first aid measures. The dusty atmosphere in dump houses causes respiratory disease like T.B., cough, blindness and weak eyesight. These poor working conditions are also causing death of workers.

- **Worker's Family Life**

In an observation it is found that the workers are living wretched life, their wives are anemic while children generally suffer from diseases like pneumonia and rickets. Due to lack of education the families of workers are under influence by superstitions and traditional rituals. Further because of poverty, illiteracy and addictions the workers ignore their children which increased child death and possibilities of spoiling of children due to bad habits.

- **Worker's Ignorance**

The Mathadi workers are not aware with their legal rights and the Mathadi workers act and even they do not know about union and laws. Hence different workers unions should collaboratively organize some programs, seminars and workshops to make workers and owners aware of importance of workers unions and role of workers union. The authorities in Mathadi committee and owners are disinterested in workers union and its usefulness.

- **Meager Wages**

The wages offered to the workers of unorganized sector are too low that they are unable to meet with their basic needs .They should get at least the payments with which they are be able to increase their standard of living .The minimum fixed wages are also very low. Therefore in budget planning the wage policy must be reconsidered so that workers are at least able to meet their daily needs.

- **Shelter Problems**

The living conditions are very poor, the workers do not have houses. The slums with poor sanitary conditions, dirty drinking water, lack of street lights, permanent roads, and drainage system made the life of workers unbearable. Therefore it is ridiculous to discuss about their standard of living when they don't have houses .Similarly it is useless to speak about their working efficiency, production capacity and discipline.

The Mathadi workers in the society are economically weak so their problems are very serious. The Mathadi workers face many problems. Neither the employers, government, trade unions nor the voluntary organization provide the required welfare facilities as well as primary facilities to them. Some of the workers are victim or suffer health problem due to unhealthy and unhygienic nature of the Working place. These workers physically strong and stout but due to the continues carrying of heavy loads the workers invariably suffer from health such as breathlessness or joint pain but as they don't pay much attention towards this illness in future they have suffer from serious health problems.

Today the Mathadi workers work using their head and back to carry heavy load. This work is very hard. The place where Mathadi workers working are unclean as well as there is no sufficient ventilation, temperature; lighting facilities etc. cannot be assured. They, either work in big godwon or on streets where they have to bear the sun, rain and cold climate. The workers work in poor environmental condition. All these affect the physical health of the workers as well as the workers face the financial and family problem also. Some of problems are created by the owner, organization and government also. The researchers also tried to understand all of these problems through interview schedule. While studying the pr blems the researcher found that there is an economic and social both problems are there.

V. CONCLUSION

Mathadi Worker in India is not united and organized still today. They are victims of low wages and exploitation of capitalists. They should recognize their rights. So that they get ... livelihood. Many legislations have been passed under the heading

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document certified

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. COLLEGE ICHALKARANJI

"labour Laws" But as we all know government policies are good in paper but no properly implementation. All plans and policies regarding labour laws have to be properly maintained, so that poor labours can come in to the flow of mainstream society.

Referances:

1. bagaarama tuLpulao (1971): kamagaar AakaMxaa AaNaI Aavhana, kaolhapur, saaQanaa piblakoSana.
2. jao. ko.pvaar(1971):kamagaar ivaSva , kaolhapur, raja piblakoSana.
3. BaaMDarkr pu.la. (1987) : saamaaijak saMSaaoQana pQdtI,, naagapur, maharaYT/ ivadyaapIz ga`Mqa inaima-tI maMDL p`kaSana.
4. doSapaMDo vasaMt (1989): hmaala pMcaayat, mauMba[- ,maaOja p`kaSana.
5. AraoDa vaodp`kaSa '1996':AsaMGaiTt xao~atIla kamagaaraMcaI du-dSaa,yaaojanaa mao 11 – 13.
6. saMjaya kaoLokr (1997):kaolhapur ijalhatIla hmaalaaMcaa saamaaijak Aaiqa-k AByaasa, kaolhapur, iSavaajaI ivadyaapIz ema.fIla p`baMQa.
7. naanaavaTIrImaa '2007':AnaaOpcaairk xao~atIla kamagaaraMcyaa cairtaqa-asaazI ekai%mak iva%tIya saovaa,yaaojanaa iDsaoMbar 2007 pa naMA 32 -33.
8. p`a. vhI.bal.paTIla (2009) : maanaval h@k, puNao, ko.saagar p`kaSana.
9. doSapaMDo laxmalkaMt (2010): maaqaaDI kamagaar AaiNa saMGaTnaa, naagapur, ivasaa bauk.
10) Breman Jan (1996): Footloose Labour: Working in India's Informal Sector, New Delhi: Cambridge University Press.
11) Breman Jan and Arvind Das (2000): Illustrating the condition of informal sector labour.
12) Deshpande, Rajeshwari 1999, Organising the Unorganised: Case of the Hamal Panchayat *Economic and Political Weekly (reviewofLabour)*,34(39).At http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---
13) Dutt, Rudder (ed) 1997, *Organising the Unorganised Workers*, New Delhi: Vikas Publishing House
14) Jhabvala, Renana and Subramanian (eds) 2000, *The Unorganised Sector: Social Security*, New Delhi: Sage Publications.
15) Jhabvala, Renana 1998, "Social Security for the Unorganised Sector" *Economic and Political Weekly (Review of Labour)*, 33(22)
16) ILO (2002).*Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Pictur* http://www.ilo.org
17) Mehrotra Santosh(ed) (2007): Asian informal workers Globle risks local protection, London Rutledge , Biggeri Mario Publication
18) Mukhopadhyay Ishita (1998): Calcutta's Informal Sector: Changing Pattern of Labour Use, Economic,and Political Weekly33(47&48).
19) R. Naagarajan (2010): Social security of informal sector workers in Coimbatore District, Tamilnadu vol 53 no.2 Indian Journal of Labour Economics
20) Sambhare Rupali V. 2011: Women in turmeric processing factory a sociological study, Mphil.Dissertation, Shivaji University Kolhapur
21) Surjit Singh(ed) :urban Informal Sector,Jaipur and New Delhi,Rawat Publications.

Web Referenceses

1) http://www.censuindia.net/
2) www.epfindia.com
3) http://esic.nic.in/
4) www.ilo.org/
5) www.issa.int/
6) http://labour.nic.in/
7) http://nceus.gov.in
8) http://planningcommission.nic.in/
9) http://rural.nic.in/
10) http://socialjustice.nic.in/
11) www.who.int/
12) www.india-seminar.com/2006/568/568shartikbhowmik.htm.
13) www.wiego.org/publications/wiego.php

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

Special Issue January 2020

VIDYAWARTA®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

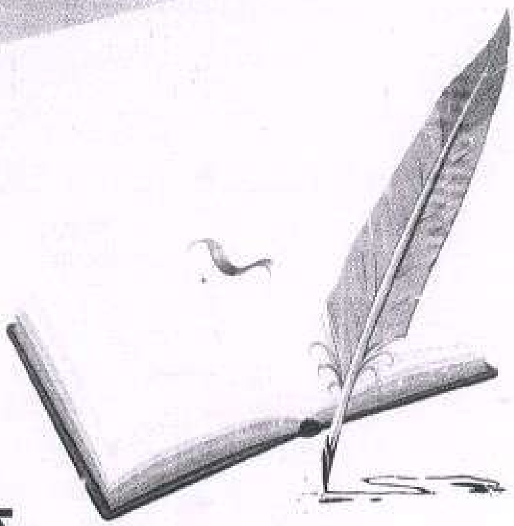

साहित्य और संस्कृति चिंतन

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. COLLEGE ICHALKARANJI

संपादक
प्रा.नवनाथ जगताप

सहसंपादक
डॉ.अनिल कांबळे

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document certified

50) हिंदी कहानियो में चित्रित आदिवासी समाज
उबाळे अंजली महेश ||163

51) वृद्ध साहित्य
अभय प्रताप मिथिलेश कुमार सिंह, सीतामढ़ी ||166

52) डिजिटल वैश्वीकरण के दौर में डिजिटल हिन्दी
निशा गुप्ता, राजस्थान ||174

53) प्रगतिवादी कवि नागार्जुन की कविताओं में राजनीतिक व्यंग्य
प्रा. समाधान भगरे, सोलापुर (मंगलवेढ़ा) ||176

54) भौगोलिक परिस्थितियों का साहित्यपर प्रभाव : एक अध्ययन
डॉ. राजेश गावकरे, मंगळवेढा ||178

55) माधव की कहानियों में चित्रित महानगरीय पात्रों का प्रेम संबंध
प्रा. श्रीराम पवार, मंगलवेढ़ा ||180

56) प्रेमचंद की कहानियों में मध्यवर्ग
प्रा. डॉ. संजय क्षिरसागर, सोलापुर (मंगलवेढा) ||182

57) महादेवी वर्मा के निबंध साहित्य में समाज और संस्कृति
प्रा. सुरेन्द्रकुमार गिरधारीलाल साहु, हिंगोली ||184

58) निर्मला पुतुल की कविताओं में आदिवासी समाज और संस्कृति
डॉ. संजीवकुमार नरवाडे, हिंगोली ||187

59) ग्रामिण संस्कृती
प्रा. हनुमंत भिमराव तेलसंग, माळशिरस ||190

60) सुधा अरोड़ा का उपन्यास 'यहीं कहीं था घर' में आर्थिक समस्याएँ
प्रो.श्रीमती पी. बी. सांगलीकर, विजयपुर ||192

61) भारत में योग की परंपरा, इतिहास और अर्थ
प्रा. दत्ता सरगर, सोलापुर (मंगलवेढ़ा) ||193

62) समाज, संस्कृति एवं वैश्वीकरण और हिंदी उपन्यास
डॉ. मेदिनी शशिकांत अंजनीकर, मुंबई ||194

www.vidyawarta.com/03 _ http://www.printingarea.blogspot.com

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. COLLEGE ICHALKARANJI

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

भिन्न-भिन्न रूप-आकार एवं मान्यताओं का ग्रहण कर देवी देवता तथा मंदिरों का निर्माण हुआ है।

पूजा-पाठ/विधि-विधान :

मंदिर ईश्वर भक्ति, आराधना के प्रमुख केंद्र होते है। पूजा-अर्चना के समय ईश्वर आरती का अत्यंत महत्व होता है। आरती के माध्यम से भगवान के गुणों को अभिव्यक्त किया जाता है। ईश्वर आरती की महत्ता पर विचार करते हुए श्री मक्खनलाल शर्मा जी लिखते हैं-"वेदव्यास को 'यतो कृष्ण ततो जय' की उद्घोषणा करनी पड़ी थी। ऐसे पुराणपुरुष योगेश्वर की आरती! अपूर्व दृश्य है! कृष्ण की आरती का साथी होने का अर्थ मेरे लिए तो है 'स्व' को सनातन सौंदर्य के प्रकाश-प्रवाह में प्रवाहित कर देना। आत्मसमर्पण! सर्वस्व समर्पण!!.....महाभारत के बाद भी जब उसने देखा कि क्रोध, हिंसा, अहंकार और शोषण के अनेक केंद्र उनके अपने परिजनों और स्वगोत्रियों में ही बच गए हैं, तो उन्हें प्रभास-क्षेत्र में परस्पर लड़वाकर मरवाया। आततायी यदि स्वगोत्री है, अपना परिजन अथवा पुत्र है, तब भी उसका विरोध करना है, नाश करना या कराना है। तभी होगी भगवान की आरती सार्थक! हमारा जीवन ही आरती है जो भगवान के मंदिर में भगवान के विग्रह के समक्ष प्रज्वलित है। इसे दिन-रात जलकर इस मंदिर को इस जगत को प्रकाशित करते रहना है।" यहाँ भगवत आरती की सार्थक व्याख्या प्रस्तुत की गई है।

निष्कर्ष-

सांस्कृतिक तत्वों के अंतर्गत उत्सव-त्योहारों का प्रचलन, प्रथा-परंपरा तथा अंधश्रद्धाओं में विश्वास, लोकगीतों की मीठास, दंतकथाओं का आश्चर्य, विविध कलाओं का परिचय दिया है। धर्म के अंतर्गत हिंदू धर्म के मंदिर तथा पूजा-पाठ आदि विधि-विधानों का चित्रण है।

संदर्भ सूचि:

१. विदेशी यात्रा के प्रेरक प्रसंग: स्वामी विवेकानंद
२. आपातकालोत्तर हिंदी ग्रामांचलिक उपन्यासों की मीमांसा: डॉ. वसंत सुर्वे
३. महादेश की दुनिया: प्रदीप पंत
४. हिमालय के प्रांगण में: स्वामी विवेकानंद
५. परतों के बीच: गोविंद मिश्र
६. देवगिरि से हिमगिरि तक: भरतराम भट्ट
७. दो कदम मेरे साथ भी: मक्खनलाल शर्मा

□□□

50

हिंदी कहानियो में चित्रित आदिवासी समाज

हंस और वागर्थ पत्रिका के विशेष संदर्भ में

उबाळे अंजली महेश

एम.ए., बी.एड., एम.फिल., सेट, नेट, हिंदी पंडित

****

प्रस्तावना : ज्ञान-विज्ञान के इस आधुनिक युग में हम सब वैश्विक महासत्ता की और बढ रहे है, दिन-ब-दिन नजदिक आते जा रहे है, या यू कहिए कि, एक ओर आज पूरा विश्व विश्वग्राम बनता जा रहा है, तो दूसरी ओर इसी विश्व में एक ऐसा समाज भी है जो इन सब बातो से बिल्कूल अनभिज्ञ, बिल्कूल अछुता रहा है। इतना ही नही तो वह बुनियादी सुख-सुविधाओ से भी कोसो दूर वनो-जंगलो में रहाता है। जिन्हे 'आदिवासी' कहा जाता है। आदिवासी समाज सदियो से उपेक्षित, अपमानित, पीडित एवं शोषित रहने के लिए विवश रहा है। स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात सरकार ने इन लोगो के जीवन में सुधार लाने के लिए कई विकास योजनाओ को कार्यान्वित किया किंतु वास्तविकता कुछ ओर ही रही है। ये विकास योजनाए उन तक पहुंचती ही नही। उनका अनूचित लाभ उठानेवाले सरकारी अफसर, अधिकारी पुलिस एवं नेताओ के कारण आदिवासी लोगो का जीवन यातनामय बना है। सच तो यह है कि, भारतीय संस्कृति की धरोहर को संभालकर रखनेवाला, भारतमाता का पुत्र आज के आधुनिक युग में भी अभाव, उपेक्षा, अपमान एवं अत्याचार की त्रासादि से पीडित है। देश के इस हाशिए के समाज की व्यथा-कथाओ को सामाजोन्मुख लाकर उनके समाधान की अपेक्षा रखनेवाला साहित्यकार उन्हें अलग-अलग साहित्यिक विधाओ के माध्यम से अभिव्यक्त करता है, जिनमे पत्रिकाओ में प्रकाशित होनेवाली कहानियो का स्थान भी अनन्यसाधारण है। आदिवासी समाज जीवन पर प्रकाश डालने से पहले हमे 'आदिवासी' शब्द के अर्थ से अवगत होना आवश्यक है। आदिवासी शब्द का अर्थ थ 'आदिवासी' शब्द 'आदि' और 'वासी' इन दो शब्दो के योग से बना है। 'आदि' का अर्थ है 'पहले' या 'आरंभिक' और 'वासी' का अर्थ है 'रहनेवाला' या 'निवासी' अर्थात यहा पर पहले से ही रहनेवाला समाज 'आदिवासी' कहलाता है। जिसे वनवासी, जंगली, आदिम, मूल निवासी, गिरीजन, आदिसंतान,

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

वनपुत्र, आदिपुत्र, वन्य जमाती आदि कई नामो से जाता है। इस संदर्भ में डॉ.कांता भाला कहती है, "आदिवासी (Aboiginals) वनवासी या जंगली (Forest dwellers) आदिम Premitive भी कहते है। भारतीय संविधान में इन्हे अनुसूचित जनजाति (Schedule Tribes) संबोधित किया गया है। आदिवासी पहाडियो, जंगलो तथा दुर्गम प्रदेशो के निवासी होने के कारण उन्हें सारा जीवन अभाव में बिताना पडता है।"[1] आदिवासी जन-जीवन का चित्रण कहानियो में मिलता है। चर्चित आदिवासी लेखक महादेव टोप्पो लिखित 'लकड्बग्घा नही बाघ है' और केदार प्रसाद मीणा की 'कॉमरेड मीणा' नामक कहानियो में आदिवासी जन-जीवन की यथार्थ झांकी प्रस्तुत होती है।

'लकड्बग्घा नही बाघ है' :- कहानी का मुख्य पात्र है आदिवासी युवक जुब्बी लकडा जो एक राष्ट्रीयकृत बँक में क्लर्क है। जुब्बी आदिवासी होने के कारण बँक में उसे अपना काम करते हुए दूसरे लोगो का काम भी करना पडता है। उसकी ओर हीन दृष्टि से देखा जाता है। लोग उसका अनुचित लाभ उठाते है। बँक में राऊत सर जुब्बी को अपमानित करते है। उनका मानना है कि, रिझर्व कोटे के लोगो के आने से दफ्तर के कार्य स्तर और गुणवत्ता में गिरावट आती है इसलिये वे अक्सर जुब्बी को उसके रिझर्व कोटे का आदमी होने की याद दिला देते है। कभी बुदबुदाते "ये जंगल झाड के लोग कहा यहा नौकरी करने आ गए।"[2] 'उच्चवर्णिय सफेदपोश लोग न केवल अनपढ-अज्ञानी, ग्रामीण आदिवासी लोगो का शोषण करते है बल्कि पढे-लिखे आदिवासी लोगो का भी अपने फायदे के लिए इस्तमाल करते है। विवेच्य कहानी के शाखा प्रबंधक को आदिवासी युवक जुब्बी इसलिये अच्छा लागता है क्योंकि, उन्हें कुछ भी काम करने को कहाँ, बिना ना-नुकूर किए कर देते है। जब कि जेनेरल समुदाय के क्लर्क काम तो कर देते है, लेकिन किसी न किसी रूप में अतिरिक्त लाभ की अपेक्षा करते है। आदिवासी लोग ऐसा कुछ डिमांड नही रखते।"[3] अत: स्पष्ट है बँक में काम करनेवाले आदिवासी युवक जुब्बी और हंसदा से अतिरिक्त काम करवा लिया जाता है।

विवेच्य कहानी का जुब्बी बँक के कामो से फुर्सत मिलने पर प्रतियोगिता परीक्षा की किताबे पढकर बी.डी.ओ. या सी. ओ. बनने की चाह रखता है। किंतू बँक के अधिकारी लोग मेहनती जुब्बी का हौसला बढाने की बजाय उसका अपमान करते है। ताना मारते हुए राऊत सर कहते है, "क्या जुबी, कलेक्टर बनना है? ....अरे क्लर्क बन गये बहुत है"।[4] लगता है आदिवासी लोगो को पिछडे वर्ग का होने के कारण पग-पग पर अपमानित एवं प्रताडित जीवन जिने के लिए बाध्य किया जाता है। इतना ही नही तो उनके रहन-सहन, खान-पान आदि को लेकर भी मजाक उडाया जाता है। अत: शाखा प्रबंधक जुब्बी को हीन दृष्टि से देखते हुए कहता है, "तुम लोग जंगल में कैसे रहते हो ? डर नही लगता ? .....अच्छा, तुम लोग खाते क्या हो? ....तुम लोग साप भी खा लेते हो। ....मेंढक, कुकुरमुत्ता, बांस सब खा लेते हो?"[5] अत: स्पष्ट है आदिवासी युवको को समाज की मुख्य धारा में आने के लिए बहुत बडा संघर्ष करना पडता है। अपमान, उपेक्षा, हीनता को सहना पडता है।

आदिवासी लोगो की ओर समाज भेदभाव की दृष्टि से देखता है। उसे हर समय पिछडे वर्ग का होने की याद दिलाता है। अत:एवं बँक में काम करने वाले जुब्बी को कभी स्पेलिंग में गलती निकालकर उसे डाटा जाता है तो कभी उनके नामो को लेकर अपमानित किया जाता है। राऊत सर कहते है, "तुम लोगो का टायटल क्या होता है ये टोप्पो, लकडा, केरकेट्टा, मिंज, भेंगरा, किसपोट्टा, हंसदा, सोरेन क्या होता है ? बडा विचित्र है यह, अच्छा यह तुम्हारा लकडा माने लकड्बग्घा होता है न।"[5] उच्च अधिकारी लोगो द्वारा अपमानीत हुआ आदिवासी युवक जुब्बी दुखी एवं क्रोधीत होकर कहता है, "सर लकडा का मतलब लकड्बग्घा नही, टायगर यांनी बाघ है।"[7] अत: उसके इस उत्तर पर भी सभी लोग हंसते है। मजाक उडाते है।

आदिवासी लोगो को समाज के उच्च अधिकारी लोगो द्वारा मिलनेवाली उपेक्षा, अपमान, प्रताडना, हीनता का शिकार आवश्य होना पड रहा है किंतु ध्यान देने की बात यह है कि आज आदिवासी लोगो में भी चेतना की लहर दौडने लगी है। विद्रोह की भावना निर्माण हो रही है। अत:एवं जब विवेच्य कहानी का युवक जुब्बी को काम पर थोडी देर से आने की इजाजत लेने पर भी राऊत सर द्वारा बँक के सभी ग्राहको के सामने अपमानित किया जाता है, तब वह हमेशा चुपचाप अन्याय-अत्याचार सहनेवाला जुब्बी विद्रोही स्वर में कहता है, "पांच-छह घंटा लेट आनेवाला शाम को आकर ड्युटी ज्वाईन करनेवाला मुझे डिसिप्लीन सिखाता है। देखता हू कल से मुझे कौन डिसिप्लीन सिखाता है।"[8] अत: स्पष्ट है अन्याय-अत्याचार एवं शोषण के हद से बढने पर आदिवासी लोगो को इसके खिलाफ संघर्ष का हत्यार उठाना ही पडता है। इस संदर्भ में रेखा गाजरे जी कहती है, "आदिवासी साहित्य में जितनी वेदना है उतना ही विद्रोह भी है। इसी के तहत उनका आक्रोश व्यक्त हुआ है जो स्वाभाविक है। क्योंकि जो जितना सहता है वह उतना ही आकंठ रुदन करता है।"[9] विवेच्य कहानी के मेहनती एवं

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

इमानदार जुब्बी का सभी लोग साथ देते है। आखिर राऊत सर को जुब्बी से माफी मागनी पडती है। कहानी के अंत में आदिवासी युवक जुब्बी दिखा देता है कि, 'लकडा यानी लकड्बग्घा नही बाघ' है, जो समय आने पर आवश्य गरजता है।

'कॉमरेड मीणा' :-

केदारप्रसाद मीणा की आदिवासी जनजीवन पर आधारित कहानी 'कॉमरेड मीणा' कहानी का नायक मनीष भूरैता गाव के रामभजन का बेटा है। अनपढ रामभजन मनीष को पढा-लिखाकर कलेक्टर बनाना चाहता है। अत: वह उसे पढने दिल्ली जवाहरलाल नेहरू विश्वविद्यालय भेजता है। वहा पर उसे आदिवासी छात्रो की समस्याओ पर विचार करने, उनकी सहायता करने व उनको संघटन से जोडने की जिम्मेदारी दी जाती है। अत: एम. फिल. के लिए मनीष आदिवासी लोगो से संबंधित विषय का ही चयन करता है। उसका विषय 'आदिवासीयो की समस्याए और जन आंदोलनो की भूमिका'। रिसर्च के लिए मनीष झारखंड और छत्तीस गढ के आदिवासियो के जीवन का अध्यन करते हुए पाता है कि, ये लोग कुपोषण, बिमारी, सुखे, बेगारी, बेरोजगारी और विस्थापन से पीडित है। झारखंड का पुलिस अधीक्षक भी एक आदिवासी है मीणा। किंतु वह इन पिछडे लोगो को अनदेखा करता है। मनीष जब उससे मिलकर आदिवासियो के जीवन में सुधार लाने के लिए कुछ करने के लिए कहता है तब पुलिस अधीक्षक मीणा मनीष को सलाह देते हुए कहता है, "तुम इनकी ओर ध्यान मत दो। ये लोग चोर है। तुम क्यो इन चक्करो में पडते हो यार ....दिल्ली में रहते हो, जे. एन. यू. में पढते हो। तुम अपना काम करो भाई। यू. पी. एस. सी. निकालो ......कुछ नही रखा इन शोध-बोध में .....जिंदगी खराब मत करो ....।"[१०] लगता है उंचे पद पर पहुंच ने पर आदिवासी अधिकारी अपने ही लोगो को अनदेखा करके उन पर अत्याचार करते है। महाजन लोगो द्वारा छत्तीसगढ के आदिवासीयो का शोषण किया जाता है। बाजार में बेचने के लिए लायी गयी चीजो को जबरन सस्ते दामो में खरीद लिया जाता है। व्यवसाय के नाम पर तेंदू-पत्ता बेचनेवाले आदिवास्यियो को न उचित दाम दिया जाता है और न ही समय पर उसका भुगतान किया जाता है। विरोध या हडताल करने पर पुलिस उन पर ही अत्याचार करती है। महिलाओ पर बलात्कार किया जाता है। परिणामत: आदिवासी को हत्या, आगजनी और आत्महत्या के लिए विवश होना पडता है। एम. फिल. के वायवा के दौरान मनीष को पता चलता है कि, इन आदिवासियो के जीवन स्तर में सुधार लाने के लिए पढे-लिखे अधिकारी आदिवासीयो को ही आगे आना चाहिए। जन-आंदोलनो के माध्यमो से उनको उचित न्याय दिलाना चाहिए। अत: मनीष तीन साल तक दंतेवाडा इलाके में रहकर आदिवासियो की सहायता करता है। मानवाधिकार कार्यकर्ताओ से मिलकर उनके जीवन स्तर में सुधार लाना चाहता है। उन पर हो रहे अन्याय-अत्याचार को रोकना चाहता है। किंतु आदिवासियो का साथ देनेवाले मनीष तथा उसके साथियो पर पुलिस गोलिया चलाती है। अपाहिज बने मनीष को जब जे. एन. यु. के लोग उसके गाव ले आते है तब उसकी मा बेटे की दुरावस्था देखकर मर जाती है। मनीष को नक्सलवादी मान लिया जाता है। इस हादसे के बाद मनीष बिल्कूल मौन बन जाता है। जब कुछ दिनो पश्चात मनीष के पिता के नाम चिठ्ठी आती है, मनीष ने आदिवासी लोगो के लिए जो महान काम किया था उसे जानने के बाद पिता रामभजन को अपने बेटे पर बहुत गर्व होता है। मनीष उपेक्षित, शोषित आदिवासियो के बच्चो को पढाने उनमे राजनैतिक सजगता लाने में प्रयत्नशील रहा। मनीष लिए दंतेवाडा आदिवासियो के मन में आदर पाकर उसके पिता बहुत खुश होते है। पत्र में मनीष के बारे में लिखा होता है, "कॉमरेड मनीष ने तेंदूपत्ता और इमली के गोलो के बदले उचित और तुरंत भुगतान के लिए आंदोलन चलाया। वे गाव-गाव घूमकर रात-रात भर आदिवासियो को समझाया करते थे। कॉमरेड मनीष आदिवासियो की संस्कृति के कई अच्छे पहलूओ को बचाने की बात किया करते थे।.....'जन शिक्षा सेना' और 'जन कला सेना' के गठन का प्रस्ताव रखा।"[११] आदिवासियो के हक के लिए अपनी जान की पर्वा के बिना लढनेवाले मनीष पर रामभजन को गर्व होता है। मनीष कहता है, "आदिवासी हममे से ही है, जो पीछे छूट गए है। उनको ध्यान में रखकर बनी योजनाओ और आरक्षण का फायदा हम मीणा ही उठा रहे है। उनके हिस्से को हम निगल रहे है और डकार भी नही ले रहे। काका जब उनको इस बात का अहसास होगा तब क्या वे हम में और उनके शोषको में कोई फर्क करेंगे ...?"[१२] अत: स्पष्ट है विवेच्य कहानी का नायक मनीष कलेक्टर बनकर खुदगर्ज बनने की बजाय आदिवासियो के हित के लिए प्रयत्नशील रहता है। स्वार्थी, अत्याचारी पुलिसो द्वारा उसकी आंखे और किडनी निकाल दी जाने पर भी वह पुन: पिताजी का साथ मिलने पर आदिवासियो के हित के लिए निकल पडता है।

निष्कर्ष- निष्कर्षत: हम कह सकते है कि, 'वागर्थ' पत्रिका में आदिवासी लेखक महादेव टोप्पो द्वारा लिखित 'लकड्बग्घा नही बाघ है' तथा 'हंस' पत्रिका में प्रकाशित केदार प्रसाद मीणा की 'कॉमरेड मीणा' दोनो कहानियो में आदिवासी जनजीवन का यथार्थ अंकन हुआ है। आधुनिकता का दावा करनेवाले हमारे समाज में आज भी अधिकांश

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document certified

आदिवासी लोग उपेक्षित, शोषित, पीडित एवं अत्याचारित ही है। जिस पर लेखको ने वास्तविकता से प्रकाश डाला है। समाज की मुख्य धारा में आने के लिए उन्हें काफी संघर्ष करना पड रहा है। शिक्षा, राजनीतिक चेतना और संगठन से ही उनके जीवन स्तर में बदलाव आयेगा ऐसा लागता है। साथ ही पढे-लिखे उच्चवर्गीय आदिवासियो का साथ मिलने पर आवश्य ही इन पिछडे लोगो के जीवन में परिवर्तन आएगा इसमे आशंका नही है।

संदर्भ ग्रंथ सूची-

१. डॉ.शिवाजी दवेरे, डॉ.मधु खराटे 'समकालीन हिंदी उपन्यासो में आदिवासी विमर्श पृ.क्र. २४१, विद्या प्रकाशन, कानपुर, प्र. सं.२०१३

२. संपा. शंभुनाथ थ 'वागर्थपत्रिका, पृ.क्र.२२ जुलाई २०१९, अंक २८८

३. वही - पृ. क्र. २२

४. वही - पृ. क्र. २२

५. वही - पृ. क्र. २३

६. वही - पृ. क्र. २४

७. वही - पृ. क्र. २४

८. वही - पृ. क्र. २५

९. डॉ.शिवाजी दवेरे, डॉ.मधु खराटे 'समकालीन हिंदी उपन्यासो में आदिवासी विमर्श पृ.क्र. १०८, विद्या प्रकाशन, कानपुर, प्र. सं.२०१३

१०. संपा. राजेंद्र यादव व 'हंस' पत्रिका, पृ.क्र. २४, सितम्बर २०११

११. वही - पृ.क्र. २७

१२. वही - पृ.क्र. २७

❑❑❑

51

वृद्ध साहित्य

अभय प्रताप मिथिलेश कुमार सिंह
डुमरा, सीतामढी, बिहार

****

श्री भगवत गीता में कहा है- "देहिनोडस्मिन् यथा देहे, कौमारं यौवनं, जरा" अर्थात इस शरीर की कौमार्य, यौवन एवं वृद्धता कि तीनों अवस्थाएं स्वभाविक एवं अनिवार्य है। जिसने भी शरीर धारण किया है, उसका बचपन, यौवन तथा वार्धक्य सुनिश्चित है। इसलिए वृद्धावस्था को भार मानने का अर्थ है- शरीर धारण को ही भार मानना।

वृद्धावस्था के प्रति उपेक्षा, अवमानना एवं घृणा का भाव पाशविक सभ्यता में ही संभव है। यह सही है कि किसी समय जर्मन-जाति में ऐसे ही परंपरा थी कि निरर्थक हो गए अशक्त वृद्धों को तत्काल मार दिया जाता था या भूखों मरने के लिए छोड़ दिया जाता था। पर उस पाशविक प्रचलन की प्रक्रिया समाज की संपूर्ण मनोवृति पर छा गई तथा मदांध शक्तिवाद ने एक ऐसे स्वार्थी दृष्टिकोण को जन्म दिया, जिसमें न केवल जर्मन झुलसे, वरन विश्व के अन्य देशों को भी उस लपट से हानि उठानी पड़ी अंधा स्वार्थोन्माद विश्वयुद्ध का कारण बना था। इससे स्पष्ट हो जाता है कि पाशविक प्रवृतियां प्रारंभ में भले ही प्रिय प्रतीत हो, वस्तुतः वे स्वयं को भी अप्रिय परिणामों की ओर ही ले जाती है। अतः वृद्धों के प्रति तिरस्कार का भावना पालने की पाशविक मूढ़ता से सदा ही बचना चाहिए। अन्यथा इस प्रक्रिया का अंततः समूची परिवार-व्यवस्था एवं संबंध-संवेदना पर प्रभाव पड़ेगा और इसे अपनाने वाले घटते घाटे में ही रहेंगे। वैसे भी वृद्धजन निरुपयोगी नहीं होते। प्रत्तुत, वे अपनी विकसित अंतर्दृष्टि एवं सुदीर्घ, व्यापक, व्यवहारिक प्रशिक्षण के बल पर परिवार के अत्यंत हितकर सदस्य होते हैं। उनकी उपेक्षा का अर्थ है जीवनोपयोगी विविध ज्ञान-अनुभवों की आवेलना। उदाहरणार्थ वृद्धा सास के घर में रहने से बहू को बहुत बड़े सहारे का अनुभव हांता है। अचानक बच्चों के बीमार पड़ जाने पर बेचारी युवती मां के जब हाथ-पैर फूलने लगते हैं उस समय अनुभवी सास ही धैर्य बांधती है, उपाय सूझाती और रास्ता बताती है। इसी प्रकार वयोवृद्ध, अनुभवी पिता के घर पर रहने से

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

765

पं.नेहरूंची भारतीय परराष्ट्र धोरणातील भूमिका

डॉ.अरुण गाडे,
प्राचार्य, श्रीमती.मीनलबेन महेता कॉलेज,
पांचगणी.
मो.नं.9637448055

प्रा.विशाल कांबळे,
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
डि.के.ए.एस.सी.कॉलेज, इचलकरंजी
मो.नं.8308462579

☐ प्रस्तावना :

कोणत्याही देशाचे राष्ट्रीयहीत हे त्या देशाच्या परराष्ट्र धोरणावर आधारलेले असते. ते प्राप्त करणे हे तेथील राष्ट्राचे कर्तव्य असते; तरच राष्ट्राची विकासात्मक प्रगती करता येते. स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील ब्रिटीशांनी घेतलेले काही महत्तवपूर्ण निर्णय आणि स्वातंत्र्यचळवळीपासून कॉंग्रेसच्या अंतर्गत होत असलेली नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाची जडण–घडण हे सर्व भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला दिशा देणारी ठरली. भारताचे परराष्ट्र धोरण पूर्णपणे निरिक्षण करून पाहिले असता नेहरू हे असे व्यवहारशास्त्रज्ञ होते की, त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या कृतीला, बर्तणुकीला एक पायाभूत आधार मिळाला; त्यामूळेच त्यांना **'आधुनिक भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार'** म्हणून ओळखले जाते. स्वातंत्र्यपूर्वकाळापासूनच नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाची वाटचाल होत गेली आणि खऱ्या अर्थाने भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला मार्गदर्शक या नात्याने दिशा देण्याचे काम नेहरूंनी केले. वसाहतकालीन राष्ट्रांना नवस्वांतत्र्य मिळाल्यानंतर लोकशाही गणराज्याचा दर्जा मिळालेल्या भारतात नेहरूंनी सांगितलेली पायाभूत उद्दिष्टे, तत्वे, अलिप्ततावाद चळवळ, पंचशील तत्वे इ. त्यांची वेगवेगळ्या प्रकारची भूमिका होती. हे सर्व भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या संदर्भात महत्वपूर्ण ठरले आहे.

☐ परराष्ट्र धोरणांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व नेहरूंच्यावर पडलेला प्रभाव :

भारतीय परराष्ट्र धोरणाची प्राचीन काळापासून होत असलेली वाटचाल यांचा प्रभाव नेहरूंच्या तथा तत्कालीन सर्वच महत्वाच्या नेत्यांवर पडला असल्याने भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या तत्वांमध्ये प्राचीन सांस्कृतीक वारसा जोपासण्याचे, तिचा विकास करण्याचे कार्य नेहरूंसारख्या जाणत्या नेत्याने केले. ते सर्व आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये परराष्ट्र धोरणाला एक प्रेरणादायी ठरत आहे.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला तत्वज्ञानात्मक सांस्कृतिक वारसा जोपासणारी राजकीय इतिहासाची पार्श्वभूमी अनेक लेखकांनी सांगितली आहे. त्यामध्ये Richard L. Park या लेखकाने भारतातील परराष्ट्र धोरणाच्या राजकीय इतिहासाची पार्श्वभूमी सांगत असताना असे स्पष्ट केले की, "सुरूवातीपासूनच भारतामध्ये तत्वज्ञान, कला आणि साहित्य हे सांस्कृतिक विचार वाहून नेण्याचे बुध्दीजम् तत्वज्ञान, हिंदु सांस्कृतिक विचार हे दोन मार्ग होते". आशियातल्या भारतीय उपखंडात घडलेले नविन तत्वज्ञानात्मक विचारांच्या पाठीमागे जाऊन प्राचिन काळाचा विचार केला तर गौतम बुध्दांचा जन्म येथेच झाला. आणि बौध्द तत्वज्ञानाचा प्रभाव भारतीय परराष्ट्र धोरणावर पडलेला दिसून येतो. याशिवाय सम्राट अशोकाचे मौर्य काळातील विचारांचा सांस्कृतिचा वारसा याकडे पाहताना सम्राट अशोक हा एक महत्वाचा राजा होता हे दिसून येते. व त्यांचा वारसा भारतीय परराष्ट्र धोरणामध्ये विचारात द्यावा लागतो. मोघल काळातील अकबराचे भव्य साम्राज्य हे देखील येथील परराष्ट्र धोरणाला उदाहरण म्हणून बघितले जाते. याशिवाय हिंदु सांस्कृतिक विचारांचा प्रभाव देखिल पडला.

या सर्व ऐतिहासिक पार्श्वभूमींचा अभ्यास नेहरूंनी आपल्या "Discovery of India" या सारख्या ग्रंथामधून स्वतः ज्ञात केलेला होता. सहाजिकच भारतीय प्राचीन, सांस्कृतीक वारसांचे आकलन नेहरूंना असल्याने त्यांचा प्रभाव खुप मोठ्या प्रमाणात तत्कालिन अनेक महत्वपूर्ण नेत्यांवर पडला [illegible] नेहरू हे

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

पण अपवाद नव्हते व गांधीदेखील अपवाद नव्हते. ज्या प्राचीन भारतीय तत्वज्ञानाचा प्रभाव पडलेला होता त्यामध्ये महत्वपूर्ण अशा बौध्द तत्वज्ञानातील गौतम बुध्दांनी सांगितलेले अहिंसा, शांतता, परस्पर सहकार्य दया, करूणा, सत्य इत्यादी तत्वे त्यांनी ज्ञानार्जीत केलेली होती. आणि मगच आपल्या जीवनात सत्याग्रहाचा मार्ग म. गांधींनी निवडला तसाच या प्राचीन बौध्द आणि हिंदु तत्वज्ञानाचा खुप मोठ्या प्रमाणात प्रभाव नेहरूंवर पडला. आणि म. गांधीना अपेक्षीत असलेला अहिंसावाद व रविंद्रनाथ टागोर यांचा अध्यात्मवाद, समाजवाद यांसारख्या काही विचारांचा प्रभाव देखिल नेहरूंवर पडला की, जेणे करून भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा पाया रचण्यामधे सर्वच तत्वज्ञानाची दखल घ्यावी लागली. त्यामूळे नेहरूंसारख्या एका जाणत्या नेत्याने त्यांचा वेध घेतलेला दिसून येतो.

☐ वसाहतकालीन परराष्ट्र धोरणांचे निर्णय :

भारत हे एक वसाहत असताना तत्कालिन कालखंडात महत्वाचे निर्णय परराष्ट्र धोरणाच्या संदर्भात घेण्यात आले की,जेणेकरुन परराष्ट्र धोरणाची रचना ही वसाहतकाळापासून बांधणीयुक्त होऊ लागली. यांमध्ये 1885 ला ब्रिटीशांनी ब्रह्मदेशावर केलेल्या आक्रमणास विरोध, 1892 मध्ये भारताच सीमारेषेत ब्रिटीशांकडून होणाऱ्या कारवाया यांचा विरोध, शेजारील राष्ट्रांच्या अंतर्गत कारभारत ब्रिटीशांनी हस्तक्षेप करू नये यांची कॉंग्रेसने मागणी केली. पहिल्या महायुध्दानंतर व्हर्सायच्या तहामध्ये सहभागी, पहिल्या महायुध्दानंतर आंतरराष्ट्रीय जागतिक शांतता आणि सामुहिक सुरक्षा या तत्वावर स्थापना झालेल्या 'राष्ट्रसंघ' संघटनेचे सदस्यत्वाचा स्विकार तर 1920 मध्ये आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या सदस्यत्वाचा स्वीकार हे भारताने स्वीकारले.

1920 साली राष्ट्रीय कॉंग्रेस पक्षाने ठराव करून शेजारील राष्ट्रांच्या सहकार्यासाठी सार्वत्रिक इच्छा व्यक्त केली आणि वसाहतवादास विरोध करणाऱ्या राष्ट्रांना पाठींबा व सहकार्य करण्याचे ठरविले. भारताच्या अंतर्गत व्यवहारामध्ये आंतरराष्ट्रीय विकासाला तटस्थ राहिलेले दिसते. पुढे नेहरूंनी रशियाला भेट देऊन ऑक्टोंबर समाजवादी क्रांतीच्या विषयी त्यांनी 'रेड स्क्वेअर'ला चार दिवस भेट दिली आणि USSR च्या केंद्रिय कार्यकारी कमिटीशी चर्चा करून ते 1927 मध्ये भारतात परतले. जवाहरलाल नेहरू हे कॉंग्रेस पक्षाकडे परराष्ट्र धोरणाच्या एक कृतिशील भाग म्हणून बघत होते. 1920 ते 1930 या काळात कॉंग्रेसच्या तत्वांची जडण–घडण केली.

मायकेल ब्रेचर यांनी पं. नेहरूंची Biography लिहिली तेव्हा त्यांनी असे म्हंटले की, "पंडीत नेहरू एक कॉंग्रेसमधील परराष्ट्र धोरणाचे अप्रतिम ज्ञान असणारे होते". यावरून नेहरूंचे महत्व स्पष्ट होते. 1 सप्टेंबर 1946 मध्ये ते भारतीय वसाहतकालीन कॉंग्रेस शासनाचे प्रमुख बनले. आणि लगेचच त्यांनी (Ministry of External Affairs and Commonwealth Relation's) "राष्ट्रकुल संबंध आणि अंतर्गत व्यवहाराचे मंत्रीपदाचा" कार्यभार स्वीकारला; तेव्हा देखील भारत एक ब्रिटीशांची वसाहत होती. त्यानंतर 15 ऑगस्ट 1947 ला भारत स्वतंत्र झाल्यावर नेहरू प्रधानमंत्री बनले आणि त्यांच्याकडे "Minister of External Affairs" परराष्ट्र व्यवहाराचे खाते होते. 1945 च्या सॅनफ्रॅन्सिस्को आंतरराष्ट्रीय परिषद नवी दिल्ली येथे आयोजित केली होती. ही परिषद "Asian Relations Conference"या नावाने परिचित असून राष्ट्रांच्या सामूहिकतेवर चर्चा केली गेली. अशाप्रकारे भारतीय वसाहतकालीन कालखंडात कॉंग्रेसमार्फत महत्वपूर्ण परराष्ट्र धोरणाचे निर्णय घेण्यात आले. त्यामध्ये नेहरूंचे योगदान महत्वपूर्ण होते.

☐ परराष्ट्र धोरणविषयक नेहरूंचे मत :

भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा विचार करताना स्वातंत्र्योत्तर काळात आपल्या राष्ट्राचा जलदगतीने विकास करणे यासाठी जागतिक शांतता असणे हे राष्ट्रहीत होते. आपण स्वतःही जगामध्ये युध्दजन्य परिस्थिती निर्माण होऊ नये यासाठी प्रयत्न करत होते. शांतता ही एक प्रमुख गरज आपल्यापुढे आणि तसेच जागतिक राजकारणात बहुसंख्य राष्ट्रांना वाटू लागली त्यामुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणाला एक जागतिक महत्व प्राप्त झाले. वॉल्टर लिपमन असे म्हणतो की, "युध्द आणि शांतता यांविषयी नेहरूंचे मत

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

नेहमी चुकीचे ठरत आहे. हे अनेकवेळा अनुभवास आले आहे". यावरून लोकशाही शासनाप्रमाणे युध्दजन्य परिस्थितीत परराष्ट्र धोरण ठरविले आणि चालविणे खुप अवघड असते. तेव्हा लोकांच्या मनात नेतेयांच्याविषयी अनेक गैरसमज निर्माण होतात ते बदलेले पाहिजे. त्यामुळे आक्रमकतेला विरोध करणे, सरकारवर दडपण आणणारे लोकमत, सरकारने सुरू केलेले युध्द इत्यादी परिस्थितीत राष्ट्राचे हित काय असावे यांसारखे प्रश्न परराष्ट्र धोरण आखत असताना निर्माण होत असतात; तेव्हा पं. नेहरूंनी हे प्रश्न ओळखून केलेले आहे.

आपल्या देशाचे परराष्ट्रीय धोरण हे सर्वसाधारणपणे काय असावे याची प्रथमता मांडणी नेहरूंनी केली आणि म्हणून पं. नेहरू हे परराष्ट्र धोरणाविषयीची स्पष्टता करताना म्हणतात, "We Seek to no domination over any country. We do not wish to interfere in the affairs of any country, domestic or other. Our main stake in world affairs is peace, to see that there is racial equality and that people who are still subjugated should be free for the rest we do not desire to interfere in world affairs and we do not desire that other people should interfere in our affair if, however, there is interface, whether military, political or Economic, we shall resist it. It is with this friendly opproach that we look at the world"म्हणजे "आम्ही कोणत्याही देशावर वर्चस्व प्रस्थापित करणार नाही. आम्ही कोणत्याही देशाच्या स्वदेशीबाबत भिन्न प्रकारचे अडथळे आणण्याचे तीव्र इच्छा व्यक्त करणर नाही. आमचा मुख्य आधार हा जगात कोणत्याही प्रकारे शांतता प्रस्थापित करणे हे आहे. त्यांच्याकडे वांशिकदृष्ट्या समानतेने पाहणार आहेत. आणि लोक शांतता अंकित केल्याने मुक्त असतील. आम्ही जगामध्ये कोणत्याही प्रकारच्या अडथळ्याची तीव्र इच्छा करणार नाही; आणि आम्ही आमच्या व्यवहारामधुन लोकांच्या आड येण्याची इच्छा करणार नाही; तथापी तेथे लष्करी, राजकीय, आर्थिकतचे अडथळे येत असतील तर ते आम्ही प्रतिकार करेन; त्याचबरोबर आम्ही जगाकडे मित्रत्वाच्या दृष्टीकोनातूनच पाहीन" तथापी, सर्व राष्ट्र मित्रत्वाच्या दृष्टीकोनातूनच जगाकडे पाहतील. याप्रकारे नेहरूंनी परराष्ट्र धोरणाबाबत आपले मत व्यक्त करून आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये भारतीय परराष्ट्र धोरणाची भूमिका खुलेआम स्पष्ट केली. हे महत्वाचे म्हणावे लागेल.

☐ नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणांची उद्दिष्ट्ये :

1927 साली नेहरूंनी ब्रुसेल्स येथे भरलेल्या वासाहतिक राष्ट्रांच्या परिषदेत सहभाग घेतला आणि परराष्ट्र धोरणाच्या उद्दिष्टांचा विचार करताना सुरूवातीला शांतता, स्वातंत्र्य आणि समृध्दी आर्थिक विकास ही तीन उद्दिष्टे महत्वपूर्ण मानली आणि या तीन उद्दिष्टांची चर्चा केली आहे. ती पुढीलप्रमाणे–

1. शांतता प्रस्थापित करणे –

पहिले उद्दिष्ट्य शांतता प्रस्थापित करणे हे आहे. त्यांमुळे नेहरूंनी शांतता या तत्वांना महत्वाचे स्थान दिलेले आहे. जगामध्ये शांतता राहिली तरच आपल्या लोकशाहीच्या मार्गाने राष्ट्राची प्रगती करता येईल हे नेहरूंनी ओळखले होते. 1917 साली असलेला सोव्हिएत रशिया हा 1947 च्या भारतापेक्षा मागासलेला होता त्यामुळे या राष्ट्राला मदत करण्यापेक्षा तेथील समाजवादी प्रयोग नष्ट करण्याचाच प्रयत्न काही राष्ट्रांनी केला; मात्र आपल्याला सध्यस्थितीत रशिया, अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स इत्यादी राष्ट्रे मदत करत आहेत. याउलट रशियाप्रमाणे कठोर मार्गांचा वापर न करता आपल्याला सात पंचवार्षिक योजनांमध्ये देखिल रशिया इतकी प्रगती करता येऊ शकले असते; म्हणजे याचाच अर्थ शांतता दीर्घकाळ टिकली पाहिजे, त्यामुळे राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने आपण जरी जागतिक शांततेसाठी प्रयत्न केले; तरी लोकांना असे वाटू लागले होते की, पं. नेहरूंनी आंतरराष्ट्रीय पुढारपणासाठी आपल्या राष्ट्रीयहिताला महत्वाचे स्थान दिले आहे; पण तसे करून आपल्याला नवीन विध्वंसाची, विनाशाची शक्यता हे पहिल्या आणि दुसऱ्या जागतिक महायुध्दापासून जाणवलेली होती आणि याचा विचार केला असता तिसरे महायुध्द होऊ नये हे एक राष्ट्रहिताच होते. त्यामुळे युध्द नको, कारण युध्दाचा अनुभव हा शांततेचा नाही तर [illegible]

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

हानिकारक याचा आहे. एकदा का लोकशाही नष्ट झाली की पुन्हा येणार नाही. याची जाणीव झालेली होती.

2. स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणे –

नेहरूंनी स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करून वसाहतवादाला विरोध केला. भारतातील वसाहतकालीन साम्राज्यवाद संपुष्टात आल्याशिवाय येथे दीर्घकारक कायमची शांतता प्रस्थापित करता येणार नाही. भारतीय स्वातंत्र्याचा प्रश्न हा केवळ भारताचा नव्हता; तर जो जागतिक स्वातंत्र्याचा प्रश्न बनला असे 1942 च्या ठरावामध्ये नमुद केलेले होते. जगातील सर्व वसाहतकालीन राष्ट्रांना स्वातंत्र्य मिळावे, सार्वभौमत्व मिळावे; की जेणेकरून तेथे कोणत्याही प्रकारे साम्राज्यवाद राहू नये अशी भूमिका त्यामागे होती. यातूनच पुढे देशाचे सार्वभौमत्व आणि अखंडता यांचे रक्षण करणे हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट्य बनले.

3. आर्थिक विकास साधने –

आर्थिक विकास साधने हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे उद्दिष्ट्य बनले. "आर्थिक विषमता हे राष्ट्रां–राष्ट्रांतील संघर्षाचे मूल कारण आहे" असे पं. नेहरूंचे गत होते. जगातील प्रगत राष्ट्रांनी विकसनशील व अप्रगत राष्ट्रांना मदत केली पाहिजे. जगामध्ये सर्वत्र समृध्दी व्हावी, विकास व्हावा; शोषित आणि शोषन करणारी राष्ट्रे असा फरक केला जाऊ नये. असे नेहरूंना वाटत होते.जवाहरलाल नेहरूंच्या मते, युध्दाची मुख्यता तीन कारणे आहेत. – साम्राजवाद, वर्णभेद आणि आर्थिक व सामाजिक विषमता ही कारणे आहेत. जगातील सर्व स्वातंत्रीत राष्ट्रांतील लोकांना त्यांचे मानवी हक्क वर्णभेद न करता मिळावे की, जेणेकरून राष्ट्राचा विकास होईल; आणि युध्द होणार नाही अशी भारताची भूमिका आहे. "शांतता हवी असेल तर युध्दाला तयार रहा" या भूमिकेवर उभ्या असलेल्या राष्ट्रांना भारताची भूमिका नवी, विधायक आणि आकर्षक वाटली; त्यामूळे आपोआपच जगातील शांततावादी राष्ट्रांत भारताला महत्वाचे स्थान मिळाले यामध्ये नेहरूंचे योगदान महत्वाचे आहे.

वरीलप्रमाणे जवाहरलाल नेहरूंनी भारतीय परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्ट्ये स्पष्ट केली. त्याशिवाय काही इतर देखिल कॉंग्रेसने परराष्ट्र धोरणांची उद्दिष्ट्ये सांगितली; यामध्ये वंशवादास विरोध करणे, आफ्रिका–अशिया राष्ट्रांना संघटित करून सामुहिक विकास साधणे, सर्व राष्ट्रांशी मैत्रिचे आणि सहाकार्याचे संबंध प्रस्थापित करणे, आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षितता प्रस्थपित करण्यासाठी निर्माण होणाऱ्या संघटनेला पाठिंबा देणे, उदारमतवादी लोकशाहीचा आदर करणे, गटागटांच्या राजकारणांत सहभागी न होता स्वतंत्र व स्वायत्त धोरण आखणे इ. स्वरूपाचे कॉंग्रेसने परराष्ट्र धोरण्याच्या संदर्भात स्वातंत्र्यपूर्वकाळात ठराव संमत करून भारतीय परराष्ट्र धोरणांची उद्दिष्टे ठरवली. यामध्ये नेहरूंचा सहभाग महत्वपूर्ण होता. सध्याच्या स्थितीत भारताच्या परराष्ट्र धोरणांची उद्दिष्टे आणखी ठळक व स्पष्ट केलेली आहेत, मात्र नेहरूंनी सांगितलेली उद्दिष्टे ही अग्रभागी दिसून येतात.

☐ नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणांची पायाभूत तत्वे :

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात कॉंग्रेसअंतर्गत नेहरूंची परराष्ट्र धोरणासंदर्भात जडण–घडण होत असताना व पुढे भारताचे परराष्ट्र मंत्री म्हणून कार्य करताना महत्वपूर्ण अशी त्यांची क्षमता होती. जवाहरलाल नेहरूंच्या परराष्ट्रधोरणाविषयक सहभागात्मक आणि वादविवादात्मक चर्चा झालेली आहे. विशेषतः आर्थिक धोरणामध्ये; तथापि नविन स्वातंत्र दर्जा मिळत असलेल्या लोकशाही राज्यात नेहरूंचे परराष्ट्र धोरण अतिशय महत्वाचे म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील समाजवादाचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला होता. शिवाय नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाच्या वैशिष्ट्यांचे दोन वैचारिक (Ideological Aspect) दृष्टीकोन आहेत. पहिला दृष्टीकोन म्हणजे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या नेतृत्ववादी अमेरिका आणि सोव्हिएत रशिया या दोन महासत्तांच्या गटात सामिल न होता स्वतंत्ररित्या अलिप्त राहून आंतरराष्ट्रीय सहकार्याद्वारे विकास घडवून आणण्याचे ठरवले व ते परिस्थितीनुसार कोणत्याही गटांशी, राष्ट्रांशी [illegible] साठी

DATTAJIRAO KADAM ... COLLEGE ICHALKARANJI
Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

स्वतंत्ररित्या सहकार्य घेऊ शकेल. तर दुसरा दृष्टीकोन असा होता की, आंतरराष्ट्रीय कोणत्याही व्यवहारामध्ये चांगलयाप्रकारचा प्रामाणिकपणा घेऊन शेवटी अलिप्ततावाद चळवळीचा पाया रचला गेला; तसेच 1954 साली भारत–चीन यांमध्ये तिबेटच्या प्रश्नांसंदर्भात पंचशील करार झाला व त्यातील पाच तत्वे या सर्वांचा भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या पायाभूत तत्वांमध्ये आधार घेतला जातो.

ज.नेहरूंनी कॉंग्रेस चळवळीतील एक स्वातंत्र्यसैनिक या नात्याने आजूबाजूची युध्दजन्य परिस्थिती व हिंसात्मक परिस्थिती अगदी जवळून बघितलेली होती. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे मार्गदर्शक या नात्याने अनेक मार्गाने होणाऱ्या हिंसा आणि सैनिकांची कारवाई याविरूध्द ते मार्ग सुचवत आलेले होते. नविन स्वतंत्र झालेल्या या राष्ट्राला आर्थिक आणि तांत्रिक संसाधने मिळविण्यासाठी नेहरू प्रयत्नशील होते. संरक्षण आणि आरमार संघर्षाची धोरणे न आवडता आर्थिक धोरणे महत्वपूर्ण वाटू लागली. शब्दशः स्वतःला कोणत्याही बाबतीत बांधुन न घेणारी स्थिती आरोग्यदायी बनली. दुसऱ्या महायुध्दानंतर नेहरू कोणत्याही एका गटामध्ये सामिल न होता स्वतंत्र अलिप्त राहून धोरण आखण्यात येतील असे स्पष्ट करतात. त्यामुळे नेहरूंच्यावर आरोप असा केला गेला की, "त्यांचे कार्यक्षेत्र आंतरराष्ट्रीय 'संधीवाद' आणि 'तटस्थवाद' (Neutral) अशास्वरूपाचा फक्त धोकादायक होता; परंतु त्याचबरोबरीने जगाच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणमध्ये ते अनितीमान आहे असे म्हंटले गेले; तथापि, असे असले तरी चे पुरस्कर्ते आशिया, आफ्रिका इत्यादी खंडातील अनेक राष्ट्रे आहेत. नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणांच्या पायाभूत तत्वामध्ये अलिप्ततावाद, व पंचशील तत्वे यांना महत्व दिले गेले. त्यांची चर्चा पुढे विशेषतः होत असल्यामुळे नेहरूंनी सांगितलेली परराष्ट्र धोरणाची तत्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

एम. के. सेन या लेखकाने आपल्या लेखात जवाहरलाल नेहरूंनी आपल्या परराष्ट्र धोरणाची तीन मुख्य गृहितत्वे मांडलेली आहेत असे सांगितले, यामध्ये –

1. **भारत हे सार्वभौम, स्वतंत्र गणराज्य असेल.**
2. **आमचे धोरण जगातील सत्तेच्या राजकारणामध्ये एखादे गुंतागुंतीचे नसेल.**
3. **जगातील इतर शांतताप्रिय देशांबरोबर भारताचे मैत्रीपूर्ण सहकार्याचे संबंध असतील.**

अशाप्रकारे एम. के. सेन यांनी नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाची आधारभूत तत्वे सांगितली आहे. याशिवाय नेहरूंनी पत्रकार परिषद घेऊन जी भारतीय परराष्ट्र धोरणाची तत्वे सांगितलेली होती ती साधारणतः अशी आहेत की, संयुक्त राष्ट्रसंघटनेला भारत पाठिंबा देऊन तिच्या कार्यात भारताचा सकीय सहभाग असेल; भारत परराष्ट्र धोरण आखत असताना स्वतंत्र असेल व कोणताही निर्णय दबावाखाली घेणार नाही; महासत्तांच्या गटांपासून अलिप्त असेल; वसाहतवादाला विरोध करून वसाहतवादाला विरोध करणाऱ्या अन्य लोकांना पाठिंबा असेल; शेजारील राष्ट्रे आणि सर्वच महासत्तांबरोबर भारताचे सहकार्याचे संबंध असतील जेणेकरून सामाजिक, आर्थिक विकास साधला जाईल; भारत हा वंशवादाचा आणि सर्व प्रकारच्या शोषणाचा विरोध करेल; अशाप्रकारे स्वातंत्र्यपूर्व काळातच भारतीय परराष्ट्र धोरणाची तत्वे नेहरूंनी निश्चित केलेली होती की जेणेकरून आजदेखील ही तत्वे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला एक मार्गदर्शक ठरत आहेत.

◘ नेहरूंची अलिप्ततावादी चळवळ :

जागतिक दुसऱ्या महायुध्दानंतर जगाची दोन भागांमध्ये किंवा महासत्तांमध्ये विभागणी झालेली होती. यांमध्ये रशिया व अमेरिका यांच्या नेतृत्वाखाली दोन गटांत विभाजन झालेले होते. अंतर्गत शस्त्रास्त्र स्पर्धा संशयमय तणावपूर्वक वातावरण यांमुळे महासत्ता होण्यासाठी प्रचंड स्पर्धा या दोन गटांत सुरू होती. व या वैचारिक संघर्षाला 'शीतयुध्द' म्हंटले जात होते. भारताने मात्र सर्व परिस्थितीचा विचार करून कोणत्याही गटांत सामील न होता आंतरराष्ट्रीय शांतता व सहकार्यासाठी तिसऱ्या जगातिक विशेषतः आशिया आणि आफ्रिकेतील नवस्वतंत्र राष्ट्रांना एकत्रीत करून आंतरराष्ट्रीय संबंधाच्या इतिहासामध्ये एक स्वतंत्र नवीन

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

"Non-Alignment Movement" अलिप्ततावादी चळवळीचे धोरण मांडले. थोडक्यात, असे म्हणता येईल की, कोणत्याही एका गटाची बाजू न घेता, न जाता, प्रत्येक प्रश्नांचा स्वतंत्र विचार करून जागतिक शांततेला पोषक व व्यापक वातावरण करण्याच्या दृष्टीने हे धोरण स्वीकारले.

हे धोरण अनेक राष्ट्रांनी स्विकृतपणे मान्य केलेले आहे. जगाच्या इतिहासाचा अभ्यास करताना "अलिप्ततावादाची चळवळ" ही बाब महत्वपूर्ण बनलेली आहे. जवाहरलाल नेहरू आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये चर्चा, वादविवाद न करता औपचारिकरित्या प्रत्यक्षात अलिप्ततावादी चळवळ उभी करून अधिक यशस्वी झाले होते. त्या चळवळीचे संघटनात्मक रचना स्थापन करण्यासाठी टीटो, नासेरो एकत्ररित्या नेहरूंच्या पुढाकाराने आलेले होते. या नवीन बनलेल्या संघटनाकडे दीर्घ वसाहतकालीन असणारी राष्ट्रे गंभीररित्या पाहत नव्हती; तथापी नेहरूंच्या चळवळीची प्रक्रिया निश्चित होती. त्यांच्या प्रगतीची श्रेष्ठ स्वरूपाची एक चाचणी होती. NAM (Non-Alignment Movement) या चळवळीच्या राष्ट्राच्या कृतीमध्ये सकारात्मकतेचे स्थान होते ते मात्र अलगतेचे/तटस्थतेचे (Neutral) नव्हते; कारण अलगता म्हणजे आंतरराष्ट्रीय राजकारणापासून पुर्णपणे तटस्थ की जगामध्ये काय होते ते फक्त बघत बसणे. या अर्थाने होतो. यापेक्षा अलिप्तता यांचे स्थान महत्वपूर्ण व वेगळ्या स्वरूपाचे आहे.

अलिप्ततावाद स्विकारणाऱ्या सदस्य राष्ट्रांनी कोणत्याही प्रकारची गंभीरता किंवा भीती गटपक्षाबद्दल घेतली नाही तर या NAM च्या सदस्य राष्ट्रांनी एक चर्चात्मक आणि शांततामय करार सुरू केले की, जेणेकरून अनेक अनुकुल स्वरूपाच्या भेटी, प्रसन्न, नेहरूंच्या नेतृत्वाच्या अंतर्गत होत होत्या. नेहरूंचे धोरण एकत्रीकरणच्या विषयांशी निगडीत होते आणि राजकीय आणि आर्थिक ठामपणाच्या मतप्रणातीवर त्यांचा आधार नव्हता, कारण आशियामध्ये पाश्चात साम्राज्यवादी हे अभिमानी बनत चालले होते आणि आशियन राष्ट्रांच्या प्रत्यक्षात आंतरमनाच्या राजकीय समस्यांचे अनेकवेळा या पाश्चात्य शक्तींने मार्गदर्शन केलेले नाही हे नेहरुंना ज्ञात होते. नेहरूंनी जीवनाविषयी बघण्याची आंतरराष्ट्रीय मानवतावाद, बंधुभावाची भावना याबद्दल हे धोरण सुरू झाल्यानंतर भारतीय राष्ट्रकुलाच्या दर्जाची शक्ती दिसून आली. तथापी, नेहरू जीवनाच्या सर्व मार्गात शांततामय एकीकरणासाठी आंतरराष्ट्रीय व्यवहारामध्ये उपायात्मक आधारावर त्याकडे बघत होते.

अलिप्ततावादी विचारा पाठीमागील जसे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय वस्तुस्थितीचा विचार केला जात होता त्याचबरोबर व्यूहरचना म्हणून आपल्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक ते आर्थिक सहाय्य परिस्थितीनुसार या दोन्ही गटांकडून मिळवण्यसाठी देखील उपयोग केला गेला; त्यामुळे शस्त्रास्त्र स्पर्धा, गटांचे राजकारण यांपासून स्वतःला अलिप्त ठेवून आशिया व आफ्रिका खंडातील राष्ट्रांना एकत्रीत आणण्याचे धोरण स्विकारले म्हणजे ते अलिप्ततावाद चळवळ असलीतरी ते (Neutralism) तटस्थवाद या अर्थाने तटस्थ नव्हे; कारण Non-Alignment व Neutralism यांमध्ये फरक आहे. हे भारताला मोठ्या प्रमाणत आर्थिक मदत दोन्ही महासत्तांकडून मिळत असतानाही जेथे आवश्यक तेथे नेहरूंनी अमेरिका व रशिया यांच्या धोरणावर टीका केली आहे; मात्र असे धोरण संधीसाधपणाचे आणि नकारात्मक देखील नाही; कारण जागतिक शांततेसाठी आपण एक विधायक मार्ग सांगितला आहे. आपण स्वतः जसे आक्रमण करू नये तसे आक्रमण झाल्यास ते परतावून लावण्यासाठी युध्द करावे लागणार हे उघड आहे. त्यामुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणमध्ये नेहरूंनी सांगितलेली "अलिप्ततावाद" एक महत्वपूर्ण तत्व बनलेले आहे, की ज्यामुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणाला एक स्वतंत्र अस्तित्व प्राप्त झाले, यामध्ये नेहरूंची भूमिका महत्वपूर्ण आहे.

युगोस्लोव्हीयाचे तत्कालीन प्रमुख राष्ट्रपती मार्शल टिटो यांनी सहकार्यात्मकरित्या भारत आणि इतर अलिप्ततावादी चळवळीचा विचार स्विकारलेल्या देशांच्या भुमिकेचे परिक्षण करण्यात यशस्वी झाले आणि पाया मजबूत होऊन अनेक प्रकारच्या कृती करू लागले. यामध्ये मित्रत्वाने जवळीकता साधलेले मार्शल टिटो, तत्कालीन राष्ट्रपती नासेर; आणि तत्कालीन प्रधानमंत्री पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी अलिप्ततावादी चळवळीच्या कार्याला महत्व दिलेले होते. कोरिया युध्दाचा प्रश्न आणि कांगोच्या समस्या यांमध्ये नेहरूंनी मध्यस्थी करून दीर्घ काळ सुरू असलेल्या संघर्षाचा, हिंसेचा शेवट करण्यात यशस्वी झाले आणि एक

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

राज्यकर्ता म्हणून NAM च्या चळवळीने त्यांच्या प्रतिष्ठेची उंची जागतिक पातळीवर वाढली; त्यामुळे नविन अलिप्ततेच्या या शक्तींची जगाच्या आखाड्यामध्ये भारतासारख्या स्वतंत्र राष्ट्राला गरज पडल्याने खऱ्या अर्थाने परराष्ट्र धोरणामध्ये तो तिचा मालक बनला आहे. यामध्ये नेहरूंची भूमिका महत्वपूर्ण आहे.

◻ पंचशील तत्व आणि नेहरू :

भारतीय परराष्ट्र धोरणांमध्ये पंचशील धोरण हे एक महत्त्वपूर्ण म्हणून मानले जाते. प्राचीन भारतातील ज्या तत्वज्ञानाचा प्रभाव भारतीय परराष्ट्र धोरणांवर पडला आहे; त्यामध्ये मुख्यत्वे करून गौतम बुध्दांच्या तत्वज्ञानावर आधारित असलेले तत्वे यांचा प्रभाव दिसून येतो. या तत्वांचा नेहरूंनी स्वीकार करून भारतीय परराष्ट्र धोरणाला एक पायाभुतरित्या स्थान देण्याचा प्रयत्न केला की, ज्यामुळे अनेक देशांना, राष्ट्रांना या तत्वांचा स्वीकार करावा लागत आहे. त्यांमुळे आंतरराष्टीय राजकारणात जागतिक शांतता आणि सहकार्य निमार्ण करण्यामध्ये या तत्वांचे योगदान महत्वपूर्ण ठरले आहे. म. गांधी व रविंद्रनाथ टागोर यांच्या उदारमतवादी आंतरराष्ट्रीय वाद यांची दखल या मूल्याच्या संदर्भात नेहरूंनी घेतलेली होती. भिन्नप्रकारच्या विचारधारा व भिन्न प्रकारचे हितसंबंध असलेल्या देशांना शांततेसह अस्तित्व असावे यासाठी भारताने नेहरूंच्या पुढाकाराने पंचशील धोरणाचे तत्व स्विकारले आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील वर्तणुकीला नियंत्रित करण्याची क्षमता या पंचशील तत्वामध्ये आहे. भारताची एक नियमावली आहे. ते पाच नियम पुढिलप्रमाणे आहेत –

1. **प्रत्येक राष्ट्राच्या भौगोलिक एकात्मतेचा आणि सार्वभौमत्वाचा सन्मान करणे.**
2. **युध्द व आक्रमणाला विरोध करणे.**
3. **इतर राष्ट्राच्या अंतर्गत व्यवहारात हस्तक्षेप न करणे.**
4. **समानता आणि परस्पर फायदा साध्य करणे.**
5. **शांततापूर्ण सहजीवनाची हमी देणे.**

ही वरील पाच तत्वे भारतीय परराष्ट्र धोरणांची मार्गदर्शक तत्वे बनलेली आहेत. प्रथमता 1954 मध्ये भारत आणि चीन दरम्यान तिबेटच्या प्रश्नाविषयी करार झाला तेव्हा या पंचशील धोरणाचा स्वीकार केला गेला. नंतरच्या कालखंडात या पंचशील तत्वांचा स्वीकार आंतरराष्ट्रीय समुदायांनी केलेला दिसतो. यामध्ये एप्रिल 1955 मध्ये आशियाई–आफ्रिका देशांच्या बांडुंग परिषदेत जागतिक शांतता आणि सहकार्याच्या जाहिरनाम्यात या तत्वांचा स्वीकार केला. 1956 मध्ये अफगानिस्थान, इजिप्त, नेपाळ, पोलंड, सोव्हिएत रशिया, इंडोनेशिया, युगोस्लोव्हिया इत्यादी अनेक राष्ट्रांनी या पंचशील तत्वांचा स्वीकार केला तर 1959 मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघटनेने देखील या तत्वांचा स्वीकार केला. भारतीय परराष्ट्र धोरणामध्ये या तत्वाप्रमाणे व्यवहार करत आलेला आहे.

अशाप्रकारे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे पायाभुत तत्व म्हणून पंचशील धोरणाचा स्वीकार फक्त भारतापुरताच मर्यादित राहिला नाही तर तो आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अनेक राष्ट्रे करू लागले आहेत. यामध्ये नेहरूंची दृष्टीही महत्वपूर्ण मानावी लागेल कारण, प्राचीन भारतातील शांतता आणि अहिंसा ही तत्वे असलेल्या तत्वज्ञानाचा सकारात्मक वेध घेऊन त्याचा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विस्तार आणि प्रसार केला की, ज्यामुळे भारताच्या प्रतिष्ठेला एक नविन स्वतंत्र अस्तित्व प्राप्त होऊ लागले आहे. यांत नेहरूंचे श्रेय व भूमिका महत्वपूर्ण आहे.

◻ संयुक्त राष्ट्रसंघटनेला पाठिंबा :

भारत संयुक्त राष्ट्रसंघटनेचा सदस्य आहे. शांतता आणि आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा याला महत्त्व देऊन भारताचे परराष्ट्र धोरण व्यवहार करताना दिसत आहे. भारताने सुरूवातीपासून संयुक्त राष्ट्रसंघटनेला

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN
MEHABUB MANER
Document Certified

पाठिंबा दिला आहे. यामध्ये नेहरूंची भूमिका महत्वपूर्ण ठरली. "Ravindra K. Shivam" यांनी आपल्या "Jawaharlal Nehru; Prime Minister in India" या लेखांत नेहरूंनी संयुक्त राष्ट्र संघटनेलविषयी केलेल्या भाषणाची स्पष्टता केली आहे. 3 नोव्हेंबर 1948 मध्ये आपल्या भाषणात नेहरूंनी "मला अशाप्रकारच्या संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या परिषदेत संधी मिळाली ही एक माझ्या दृष्टीने श्रेष्ठ दर्जाची गोष्ट आहे" असे म्हंटले. जागतिक समुदायामध्ये या संयुक्त राष्ट्रसंघटनेचे प्रतिनिधीत्व असणार आहे. आपल्यासमोर ध्येय, उद्दिष्टे बघुन ती मिळवली पाहिजेत असे नेहरूंचेम त होते. युध्दाच्या किंवा हिंसेच्या किंवा आक्रमणाच्या काळामध्ये भारताचे विचार जगातील युध्दाची समस्या सोडविण्यासाठी उपायात्मक असतील असे संयुक्त राष्ट्रसंघटनेविषयी मांडणी करताना स्पष्ट करतात.

जागतिक समस्या सोडवायच्या असतील तर ते सामुहिकरितीने, संघटित होऊन सोडविणे गरजेचे आहे. कारण, "Partial Solution of the world" म्हणजे जगातील समस्यांचे अपुरे उपाय असतील. त्यामुळे नेहरूंनी संयुक्त राष्ट्रसंघटनेला पाठिंबा दिला आणि जागतिक आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षा याविषयीच्या संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या प्रयत्नात भारताची भूमिका नेहमीच सहभागात्मक राहिली आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटना प्रबळ झाल्याशिवाय प्रत्येक राष्ट्रा–राष्ट्रांमध्ये समानता आणि न्याय प्रस्थापित होणार नाही अशी भूमिका भारताची आहे. भारत हा अलिप्ततावादी गटांचा संयुक्त राष्ट्रसंघकेतील महत्वपूर्ण सदस्य बनला आहे. कोरिया, इजिप्त, कांगो, युगोस्लाव्हिया या देशांच्या समस्यासाठी भारताने नहमीच सहकार्य केले आहे. आणि जेव्हा 1955 मध्ये काही राष्ट्रांचे सदस्यत्व संयुक्त राष्ट्रसंघटनेने नाकरले तेव्हा भारताने त्यास लगेच विरोध केला; त्यामुळे संयुक्त राष्ट्र संघटनेला पाठिंबा असला तरी चुकीच्या धोरणाला भारताची नजर विरोधाचीच असेल हे यातून स्पष्ट होते.

☐ काश्मीरच्या समस्याबाबत नेहरूंची भूमिका :

काश्मीरची समस्या ही शाश्वत अशी होती आणि काश्मीरच्या संदर्भात पाकीस्तान हे एक शेजारील राष्ट्र म्हणून तडजोड करण्यास यशस्वी आपण झालेलो नाही. नेहरूंनी राजकीय सार्वमत आणि प्रामाणिपणा भविष्याच्या शांततामध्ये अंगभूत मानले होते. परंतु, पाकिस्तानी लष्करांनी कायद्याने शांततामय कराराला नाकारले. 1950 मध्ये शक्यतेची आकांक्षा भारताची बंद झाली. त्यानंतर भारताने आग्रहाने दोन राष्ट्रांच्या सिध्दांताला नकार दिला. काश्मीमधील लोक बहुतांशी मुस्लीम आहेत त्यामुळे पाकिस्तानाचे नेते असे स्पष्ट करतात की, बहुसंख्य मुस्लीम राज्या भारतात गेले तर आपले अस्तित्व संपेल, तर भारतीयांना असे वाटते की, बहुसंख्य मुस्लीम असलेले राज्य भारतात असावे हे येथील धर्मनिरपेक्ष तत्व केंद्रस्थानी मानुनच आहे. त्यामुळे दोघांचा वैचारिक लढा सुरूच आहे.

काश्मीरमधील समस्या मुख्यत्वे करून सोडवता न येणाऱ्या आहेत; केवळ नेहरू एक राजनायाचे तज्ञ आहेत म्हणून सकारात्मक मार्गदर्शन करून देखील समस्या मिटत नव्हती. ती समस्या तशीच पुढे सुरू राहून त्याला एक संकल्पना अस्तित्वात आली. "दक्षिण–आशियामधील एक आंतरराष्ट्रीय समस्या" पुढे तशीच समस्या चालू राहिली. नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली भारताने 1948 मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या घटनेतील कलम 35 अंतर्गत काश्मीरचा प्रश्न युनो पुढे मांडला. 1953 मध्ये नेहरूंनी जम्मू काश्मीर राज्यात सार्वमत घेण्याची इच्छा दर्शवली होती आणि त्यासाठी एका सार्वमत प्रशासकाची नेमणूक देखील केली होती; मात्र पाकिस्तानचे तत्कालीन प्रधानमंत्री मोहम्मद अली जिना यांनी ही मागणी नाकारली. अशाप्रकारे काश्मीर प्रश्नाच्या संदर्भात नेहरूंनी पुढाकार घेवून देखील तडजोड होऊ शकली नाही.

☐ नेहरू आणि चीनचे पेचप्रसंग :

नेहरूंचे परराष्ट्र धोरण न्याहाळले असता चीन हा एक वादविवादाचाच विषय बनला; तथापी केवळ [illegible] मधून आंतरराष्ट्रीय संबंधाकडे बघताना नेहरूंचे सर्व समस्यांकडे लक्ष देतात. भारत आणि चीन परस्पर संबंध चांगले व्हावे असे नेहरूंना वाटत होते. त्यादृष्टीने या दोघांच्या करारामध्ये [illegible]. त्याला आपण 1954 चा पंचशील करार म्हणतो. याबाबत दिल्ली व Benking बेंकिंग [illegible] झाले.

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

परंतु, ती तडजोड अपयशी ठरली. चीनने 1955 मध्ये भारतीय सरहद्दीच्या भागात चीनी सैनिकांनी घुसखोरी करायला सुरूवात केली होती. दिल्ली येथे या समस्येवर उपाय सुचविण्यासाठी प्रयत्न सुरू झाले. भारताच्या नेतृत्वाच्या अंतर्गत नेहरूंनी त्यावेळी अनेक विषय न्याहाळले होते आणि तयानंतर 1954 मध्ये चीनचे तत्कालीन पंतप्रधान 'चाऊ एन लाय' यांनी वादग्रस्त भागाचे तीन निरनिराळ्या भागात विभाजन करावे असे सुचविले आणि पुढे पाच मुद्दे भंग पावण्यास वाढ झाली आणि 1960 मध्ये चीनने भारत–चीन दरम्यानची मॅकमोहन सीमारेषा मान्य नाही असे म्हंटले आणि सीमाप्रश्नाच्या वादावरून चीनने भारतावर 1962 ला गंभीर स्वरूपाचे आक्रमण केले. एकप्रकारचा मोठा धक्का हा फक्त नेहरूंनाच बसला नव्हता तर तो आंतरराष्ट्रीय समाजामध्ये देखील जाणवला. भारतीय लष्कर युध्दासाठी तयारीनिशी नव्हते, आणि ते सर्व असमर्थ ठरले; त्यावेळी USA आणि USSR कडून मदत मागितली. सोव्हिएत रशिया कुबान संघर्षात मग्न होते तरीपण ख्रुश्चेव्ह यांनी मदत केली. आणि अमेरिकेने देखील मदत केली. मात्र चीनने युध्दाच्या दरम्यान भारताच्या हद्दीतील लडाखचा मोठा भाग आपल्या ताब्यात घेतला.

1962 च्या युध्दामुळे दोन्ही देशातील राजनैतिक संबंधात प्रचंड तणाव निर्माण झाला. कोणत्याही प्रकारची चर्चा, देवाणघेवाण या कालखंडात झाली नाही. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अंतर्गत दबाव वाढू लागला. आंतरराष्ट्रीय धोरणामध्ये पूर्ण वेगळ्यास्वरूपाने या घटनेला सक्रिय विरोध करून शेवटच्या मास्टर–स्ट्रोक खेळाला त्यासाठी ते भारताच्या नैतिक स्वातंत्र्यासाठी लष्करांकडे वळले. चीनच्या या आक्रमणाचे उच्च दर्जाचे परिणाम खुप मोठ्या प्रमाणात भारतीय परराष्ट्र धोरणावर पडले. यांमुळे आंतरराष्ट्रीय व्यवहार, कृती, कार्य यांकडे बघण्याचा नेहरूंचा नैतिक दृष्टीकोन बदलला. वास्तवता चीनचे आक्रमण हे चांगल्याप्रकारच्या आवश्यक परराष्ट्र धोरणाची वर्तवणूक नव्हती. त्यावेळी खऱ्या अर्थाने डोळे उघडे केले असता भारताकडे एक महत्वपूर्ण लष्करदल आणि आंतरराष्ट्रीय व्यवहारातील विषय हे शांततामय तडजोडीच्या मार्गाने करता येत नाही; त्याकडे बघणे महत्वाचे आहे. चीनच्या आक्रमणाचा मोठा मानसिक धक्का नेहरूंना बसला होता; इतरवेळा मात्र पायाभूत विचार हे त्यांचे आधार होते; मात्र स्वदेशातील समस्या दिवसेंदिवस वाढत गेलेल्या आहेत आणि म्हणून चीनच्या संदर्भात विचार करताना पेचप्रसंगात्मक, ताणवमय संबंध राहिलेले आहेत. 1962 च्या चीनच्या आक्रमणाचा मानसिक धक्का नेहरूंना इतका बसला की, त्यांच्या मृत्यचे हे एक कारण मानले जाते.

☐ परराष्ट्र गुंतवणूकीबाबत नेहरूंची भूमिका :

भारतीय अर्थकारणाला प्रेरणा देण्यासाठी औद्येगिक क्षेत्राचा पुरवठा करणे यासाठी नेहरू प्रेरणादयी ठरले. तथापी, परराष्ट्र धोरणाच्या गुंतवणूकीसाठी राखून ठेवण्यास नेहरू कठोर भूमिका घेतात. परराष्ट्र गुंतवणूकीसाठी नेहरू जागरूकतेने तयार होते. नेहरूंना राष्ट्रवादी विचाराने आत्मनिर्भरतेच्या (Self-Sufficient) आधारावर तिची वाढ करण्यामध्ये खात्री झालेली होतली. प्रत्यक्षात ठराविक मुदतीमध्ये परराष्ट्र गुंतवकीच्या रचनेला कमी लेखण्याची शक्यता नव्हती. परराष्ट्र गुंतवणूकीच्या क्षेत्रात वारंवार भर असेल आणि त्या काळात गुंतवणीकीच्या स्थितीबाबत शासनाने कठोर नियंत्रण असेल असे स्पष्ट केले. 1947 आणि 1955 या काळामध्ये भारताच्या विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय पाठिंबा मिळविण्यासाठी "Infra Structure" ची रचना सांगितली मात्र ती यशस्वी झाली नाही. तथापी भारतातील आर्थिकतेची वाढ करण्यासाठी मुख्य आर्थिक धोरणाकडे भारत वळले. सुरूवातीपासूनच भारताला आर्थिक विकासासाठी संसाधनांची उणीव जाणवत होती. त्यामुळे भारताने अमेरिका व रशियाशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्याचे धोरण अवलंबले. भारताच्या विकासासाठी आवश्यक वित्तीय व तंत्रज्ञानात्मक मदतीने विकासा करणे हे या पाठिमागे होते. आर्थिक शक्ती नेहरूंच्या विचारावर खुप काळा आधारलेली होती. भारताने शीतयुध्दाच्या काळात दोन महासत्तांमध्ये समतोल साधण्याचा प्रयत्न करून परकीय आर्थिक सहाय्य मिळवले आणि आपले परराष्ट्र धोरण स्वतंत्ररित्या निर्धारित करण्याचा प्रयत्न केला गेला.

अशाप्रकारे भारताने एका बाजूने परकीय आर्थिक सहाय्य विकास करण्यासाठी घेऊ लागले तर दुसऱ्या बाजूने परराष्ट्र गुंतवणूकीवर भर दिला गेला.

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

◻ समारोप :

भारतीय परराष्ट्र धोरणाला आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये एक स्वतःचे अस्तित्व, स्वतंत्र स्वरूप आणि अलिप्ततावाद व पंचशील तत्वे यांमुळे प्राप्त झालेला आंतरराष्ट्रीय दर्जा मिळत आहे. यांमध्ये जास्त प्रमाणात श्रेय हे पं. जवाहरलाल नेहरूंना द्यावे लागेल की ज्यांमुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणांची जडणघडण ही त्यांच्या विचाराने, आराखड्याने झाली. ब्रिटीश M.P. लॉर्ड भिखू परेख यांनी "Indian Council for World Affairs" (ICWA) च्या संबंधी भाषण देताना असे म्हटले की, "Nehrus Policies Presented India in a light of moral self-righteousness" म्हणजे ''नैतिक स्वत्व: प्रामाणिकपणाच्या प्रकाशमय व्यक्ती मध्ये नेहरूंची धोरणे भारताला भेट म्हणून मिळाली''. या प्रकारे वर्णन भिखू परेख यांनी केले. नेहरूंचे परराष्ट्र धोरणविषयक विचार भारतासाठी महत्वाचे आहेत. भारतीय परराष्ट्र धोरणांमध्ये नेहरूंनी सांगितलेली उद्दिष्टे, पायाभूत तत्वे यांचा विचार केला तर अलिप्ततावाद व पंचशील तत्वे यांमुळे स्वतंत्र भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला तर दिशा दिलीच; त्याशिवाय आंतरराष्ट्रीय राजकारणात बहुतेक राष्ट्रांना वरील तत्वांची दखल घ्यावी लागली. अलिप्ततावाद धोरण स्वीकारून भारताने तिसऱ्या जगातील देशांचे जणू नेतृत्वच स्वीकारले आहे.

आंतरराष्ट्रीय जागतिक शांतता आणि परस्पर सहकार्य हे परराष्ट्र धोरणाचे मुख्य गमक असल्याने भारताचा व्यवहार देखील त्यापध्दतीने होताना दिसत आहे. असे असताना काश्मीर सारखा प्रश्न आणि चीनने केलेला पंचशील कराराचा भंग यांसारख्या प्रश्नामुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणाची दिशा ठरवणाऱ्या नेहरूंना देखील काही काळ मानसिक धक्का बसला. यासारखे पेचप्रसंग प्रश्न विसरून चालणार नाही; त्यामुळे या सर्व बाबी लक्षात घेऊन भारताच्या परराष्ट्र धोरण ठरवावे लागेल. म्हणून नेहरूंच्या आदर्शवादी पराराष्ट्र धोरणाला समोर ठेवूनच भारतीय परराष्ट्र धोरणांचे व्यवहार केले पाहिजे आणि त्यादृष्टीने सध्यकाळात परराष्ट्र धोरण ठरवावे लागेल.

जवाहरलाल नेहरूंनी भारतीय परराष्ट्र धोरणाला जी दृष्टी दिली त्या दृष्टीतूनच भारतीय परराष्ट्र धोरण आंतरराष्ट्रीय राजकारणात व्यवहार करताना दिसत आहे. त्याचे महत्व ओळखूनच नेहरूंना आधुनिक भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार म्हणून ओळखले जाते. मात्र, असे असले तरी तत्कालीन कालखंडात नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणांवर अनेक वेळा टिका झाल्या. विशेषतः चीनच्या पेचप्रसंग असो किंवा काश्मीरचा प्रश्न असो यावेळेस टीकांना त्यांना सामोरे जावे लागले. त्यामुळे असे असले तरी, त्या तत्कलीन कालखंडात नेहरूंचे नेतृत्व हे भारतीय परराष्ट्र धोरणावर प्रभावशील बनले होते. यांचा विचार केला असता नेहरूंचे परराष्ट्र धोरण सर्वच बाबतीत बरोबर होते का ? सध्याचे भारतीय परराष्ट्र धोरण हे नेहरूंच्या आदर्शवादी परराष्ट्र धोरणाला खरोखरच विचारात घेऊन व्यवहार करत आहे का ? इत्यादी प्रश्नांचा विचार आपल्याला करावा लागेल.

◻ संदर्भ ◻

1. Verinder Grover(Edi), Introduction to International Relations and India's Foreign Policy – 1, Deep & Deep Publications, New Delhi. 1992.

2. Yuri Nasenko, Jawaharlal Nrehru and India's Foreign Polocy; Streling Publlishers Pvt. Ltd, 1977, New Delhi.

3. Ravinder K. Shivram, Indian's Foreign Policy Nehru to Vajpaee; Commonwealth Publishers, Delhi. 2001.

4. Macridis R. C., Foreign Policy in World Politics, Prentichall of India Pvt. Ltd., New Delhi, 1976.

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. COLLEGE ICHALKARANJI

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified

775

5. Brecher Michael, "Nehru : A Political Biography", Oxford University Press,1998.

6. Malone David & Raghvan Shrinath(edi), "The Oxford Handbook of Indian Foreign Policy", pub.Oxford University Press, 1st Edition,2015.

7. Murti Bi.Yas.Yan, "Nehru's Foreign Policy", Beacon information & Publication (india), 1953.

8. Masaldan P.N, "Jawaharlal Nehru's Foreign Policy", Pub.Nagapur University10 Nov.2006.

9. प्रधान ग. प. , "पं. जवाहरलाल नेहरू विविध दर्शन". साधना प्रकाशन, पुणे 1969.

10. देवळाणकर शैलेंद, "भारतीय परराष्ट्र धोरण : सातत्य आणि स्थित्यंतर", प्रतिमा प्रकाशन,पुणे.2007

DATTAJIRAO KADAM A.S.C. COLLEGE ICHALKARANJI

Signature Not Verified
SHAHAJAHAN MEHABUB MANER
Document Certified